

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

BAHODIR MA‘MUROV

UMUMIY PEDAGOGIKA

Barcha ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun

DARSLIK

Toshkent 2020

Mundarija

So`zboshi.....

I BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATGA KIRISH.....

1 §. Pedagogik faoliyat.....

2 §. Kasbiy pedagogik faoliyatning taraqqiyoti.....

II BOB. PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI.....

3 §. Pedagogikaning umumiy asoslari.....

4 §. Tarbiya nazariyasi.....

5 §. Ta'lim nazariyasi.....

6 §. Pedagogik fikrlarning tarixiy taraqqiyoti.....

Adabiyotlar ro`yxati.....

I BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATGA KIRISH

1 §. Pedagogik faoliyat

1.1. Фаолият категорияси

Педагогик фаолиятнинг моҳияти ва ўзига хослигини кўриб чиқишдан олдин “фаолият” тушунчасининг ўзи тўғрисида кенгрок тўхталиб ўтиш талаб этилади.

Оддий сўзлашув тилида фаолият деганда биз инсон фаоллигининг ҳар қандай кўринишини тушунамиз. Шунга ўхшаш таърифларни изоҳли луғатларда ҳам кўришимиз мумкин: “фаолият” – бу иш, қандайдир бир соҳага оид машғулот.

Фалсафий, психологик асарларни ўрганганимизда эса “фаолият” категориясининг кўп маъноли эканлигини англаймиз. Бу тушунча англатган маъноларнинг энг камида тўрт хилини ажратишимиз мумкин:

- 1) фаолият натижа ва оқибатнинг мажмуи сифатида маҳсулот, ютуқ, асар ва ш.к. кўринишида намоён бўлади; фаолият бамисоли ишлаб чиқариш;
- 2) фаолият – бу қийинчиликларни бартараф этиш жараёни, муаммо ва топшириқларни ҳал этиш воситаси;
- 3) фаолият – бу ҳаёт шарт-шароитларининг ўзгариши билан инсоннинг ўз-ўзини ўзгартириш жараёнидир;
- 4) фаолият – бу унинг натижасидан ташқарида инсоннинг ўз ҳаёти шарт-шароитларига нисбатан хати-ҳаракатларда намоён бўладиган муносабат йўли; фаолият – амалиёт.

“Фаолият” категорияси моҳияти турлари ичида асос сифатида “амалиёт” тушунчасини ажратиш мумкин. Амалиёт – инсон борлигининг манбаидир. Инсоннинг амалий ва фаолиятли борлиғи унинг асл моҳияти бўлиб, унга субъект сифатида мавжуд бўлиш имконини беради. Амалиёт инсон яшаш тарзи элементларини ягона ташувчисидир. Замнавий педагогика ва психологияда **фаолият** деганда инсоннинг таварак-атроф билан ўзаро

фаол ҳамкорлиги тушунилади. Бу жараёнда инсон объектга мақсадли таъсир ўтказиш орқали ўз эҳтиёжларини қондирадиган субъект сифатида иш кўради. Инсон *фаолиятнинг асосий кўринишларига* меҳнат, ўқиш, ўйин киради.

Фаолиятнинг ўзига хос асосий жиҳати унинг *предметлилиги* бўлиб, объектив борлиқнинг унга боғлиқ бўлмаган воқеликлари, муносабатларига бўйинсунади. Предметлилик фаолиятнинг универсал хусусияти, предметларнинг объектив хусусиятларини акс эттириш имконияти сифатида майдонга чиқади ва бу жараёнда инсон субъект сифатида ҳаракат қилади.

Инсоннинг фаолияти ҳар доим *ижтимоий* хусусиятга эга. Ўзининг асл ижтимоий фаолияти давомида инсон инсоният вакили сифатида ҳам бошқалар фаолияти натижасини, ҳам уларнинг биргаликдаги фаолияти позициясини сарҳисоб қилувчи киши сифатида майдонга чиқади. “Фаолият” ва “мулоқот” тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалар саналади. *Субъективлик* ҳам фаолиятнинг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳисобланади. У алоҳида инсон томонидан ҳам, коллектив субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Фаолиятнинг психологик тузилиши А.Н.Леонтьев ва унинг мактаби намоёндаларининг ишларида нисбатан кенг ва тўлиқ очиб берилган. Уларнинг қарашларига кўра яхлит фаолият қуйидагича тузилишга эга:

- эҳтиёж – мотивлар (фаолиятга етакловчи туртки);
- мақсад (фаолият йўналтирилган натижа);
- воситалар (уларни қўллаш орқали фаолият амалга ошириладиган предметлар);
- мақсадни қўлга киритиш учун мавжуд шарт-шароитлар (мақсад ва шарт-шароитнинг уйғунлигидан вазифалар белгиланади);
- юқоридагиларга ҳамоҳанг бўлган операциялар, хатти-ҳаракатлар, жараёнлар.

Фаолиятнинг биринчи қатлами (эҳтиёжлар, мотивлар, мақсад, шароит) унинг предметли маъносини билдиради. Бу уни амалга оширишнинг ички режаси, унинг рамзи бўлиб, шу асосда қурилади.

Фаолиятнинг иккинчи қатлами (алоҳида фаолият, хатти-ҳаракат, операциялар) унинг тузилмавий элементларидан иборат бўлади. Бу фаолиятни амалга ошириш ёки фаолият жараёнининг ўзи. Ўзаро биргаликда бу қатламлар фаолиятнинг психологик моҳиятини ташкил этади.

Фаолиятнинг учинчи қатлами ҳам мавжуд: бу фаолият таркибий элементларининг бир-бирига ўтиб туриши билан белгиланади (мотив мақсадга ўтиши, фаолият хатти-ҳаракатларга ўтиши, мақсад шароитга ва уни амалга оширишга ўтиши мумкин). Бу фаолият динамикаси ёки унинг трансформацияси дейилади.

Инсон фаолиятида доимо шунга ўхшаш бир-бирига ўтиб туришлар (трансформация) кузатилади: фаолият – хатти-ҳаракат – операциялар ва мотив – мақсад – шарт-шароит. Фаолиятнинг таркибий элементлари шу қадар ҳаракатчанки, уларнинг бири иккинчисини қамраб олиши ёки битасининг ўзи бир неча қисмларга бўлиниши (мақсад мақсадости мақсадларга бўлиниши) мумкин. Фаолиятнинг мураккаб турлари одатда бир эмас бир нечта мотивлар билан ҳаракатланади, улар полимотивланган фаолият дейилади. Масалан, ўқувчининг ўқиш фаолияти билиш, ижтимоий ва моддий мотивлар орқали бажарилиши мумкин.

Фаолиятни ўзлаштириш *фаолият қонуниятларига* бўйинсунади. Улар куйидагилар:

- исталган кўринишдаги фаолиятнинг пайдо бўлиш, шаклланиш ва тугатилиш жараёни (масалан, ўйин, ўқиш, меҳнат);
- *фаолиятнинг тузилмавий элементлари доимий равишда* (бир-бирига ўтиб) *ўз функциясини ўзгартириб туради* (мас., эҳтиёжлар мотивларда ойдинлашади, хатти-ҳаракатлар амалларга ўтиши ёки акси бўлиши мумкин);
- фаолиятнинг турли *хусусий кўринишлари инсон ҳаёти билан ўзаро боғлиқ* оқимда кечади (шунинг учун ҳам ўқув фаолиятини тушуниш унинг ўйин, меҳнат, спорт ва ижтимоий фаоллик билан боғлиқ эканлигини англаш лозимлигини назарда тутати);

- ҳар бир фаолият дастлаб ўзининг ташқи кўринишидан инсонларнинг ўзаро муносабатлари очик тизими сифатида намоён бўлади ва фақат шу асосда алоҳида бир кишининг фаолият шакли пайдо бўлади.

Педагогик фаолиятни мақсадли ва онгли ўзлаштириш жараёнида бу қонуниятларни ҳисобга олиш лозим бўлади. У ёки бу фаолиятни ўзлаштириш ва шу фаолият субъектига айланиш мазкур фаолият тузилмавий элементларини ўзлаштиришни талаб этади. Айнан педагогик фаолият ҳақида гап кетганда, айтиш мумкинки, айнан шу фаолият га оид мотив, мақсад, хатти-ҳаракат ва амалларни ўзлаштириш назарда тутилади.

Педагогик фаолият ўзига хос ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фаолият бўлиб, у инсонни тайёрлаш ва энг аввало, ёш авлодни мустақил фаолият, мулоқотга тайёрлаш, жамиятда муваффақиятли ҳаёт фаолияти билан шуғуллана оладиган инсон шахсини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилади.

1.2. Педагогик фаолиятнинг пайдо бўлиши, мазмун-моҳияти ва мақсади

Педагогик фаолият яхлит олганда бевосита ўқитувчилик, педагогик касби – жуда қадимий саналади. Унда авлодлар ворисийлигининг минглаб йиллик тажрибалари мужассамлашган. Ўқитувчи, ўз касбий моҳиятига кўра – авлодларни бир-бирига боғлайдиган бўғин, инсоний, ижтимоий, тарихий тажрибанинг ташувчиси. Халқнинг ижтимоий-маданий бир бутунлиги, яхлит тараққиётнинг ўзи, авлодларнинг ворисийлиги кўп жиҳатдан педагогик фаолиятга боғлиқ.

Педагогик касбининг пайдо бўлиши объектив ҳодисадир. Чунки агар катта авлод ўрнига келадиган ёш авлод улар тўплаган тажрибани ўрганмай уни ўраб турган оламни қайта ўргана бошлашганида эди инсонлар жамияти мавжуд бўлмас ва ривожланмас эди.

Қадим замонларда, ҳали меҳнат тақсимооти бўлмаган бир даврда катталар тажрибасининг болаларга етказилиши меҳнат фаолияти билан бирга

олиб борилар эди. Болалар ёшлигиданоқ шу фаолиятга иштирок этар ва унга оид усулларни ўрганганлар (мас., овчилик, меваларни териш ва ҳ.к.зо), катталр кўмагида турли кўникма ва малакаларга эга бўлганлар. Ана шуниси билан улар ҳайвонлардан фарқ қилганлар.

Иш қуролларининг такомиллашуви кўпроқ озиқ-овқат тўплаш имконини берди. Шунинг учун қариялар ва касаллар ишга жалб қилинмасдан уларга оловни кўриқлаш ва болаларга қараб туриш иши топширилди. Иш қуролларининг онгли равишда тайёрлаш ва қўллаш жараёнининг мураккаблашуви меҳнат кўникма ва малакаларини махсус ўрганиш эҳтиёжини вужудга келтирди. Шу билан бир қаторда қабиланинг ҳурматга сазовор ва тажрибали аъзолари муҳим ва асосий вазифаси болаларга халқ донишмандлигини ва тажрибасини етказиш, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, ижтимоий ҳаёт меъёрлари ва уларга амал қилинишини таъминлаш бўлиб қолди.

Педагогик фаолият пайдо бўлган вақтдан бошлаб, турли тараққиёт босқичларида мазмунан ўзгарган бўлсада, унинг асосий вазифаси таълим бериш, тарбиялаш, маълумотли қилиш билан боғлиқ бўлган. Барча даврларнинг етук мутафаккирлари педагогик фаолият, таълим ва тарбиянинг ижтимоий аҳамиятини алоҳида кўрсатиб ўтганлар.

Педагогик фаолиятнинг ўзига хослиги шундаки, у билан турли ижтимоий ролли бажариш жараёнида ҳамма шуғулланади, чунки тарбиялашга мойиллик инсон табиатига хос хусусият: ота-оналар ва қириндош-уруғлар, ёши катта дўст-ўртоқлар, жамоадошлар, ўқув, ишлаб чиқариш гуруҳлари, раҳбарлар, лавозимдаги кишилар ва ҳоказо. Аммо буларнинг барчаси нопрофессионал педагогик фаолият бўлиб ҳисобланади.

Профессионал педагогик фаолият махсус, касбий-педагогик маълумотга эга бўлишни талаб этади. У муайян педагогик тизимларда амалга оширилади, у яшаш манбаи бўлиб, табиий равишда унга ҳақ тўланади.

Касб доимий мутахассислик, яшаш, тирикчилик манбаи бўлган фаолият, машғулот тури бўлиб ҳисобланади. Доимий равишда ўзгариб

турадиган дунёда педагогик фаолият ўзгармайди, гарчи албатта, унинг мазмуни, шарт-шароити ўзгарса ҳам. Чунки давр, замон ўзгарган сари баъзи касб-корлар йўқолиб кетиши мумкин. Масалан, Алишер Навоий яшаган даврда энг зарур ва замонавий касб бўлган хаттотлик бугунги кунда бутунлай йўқолиб кетган.

Е.А.Климов таклиф этган таснифга кўра педагогик касби *фаолият предмети бошқа бир инсон бўлган касблар*, яъни “инсон – инсон” типигаги касблар гуруҳига киради. Педагогик фаолият *бурч ва масъулият ҳисси* ўта юқори бўлганлиги билан характерланади. Педагогик фаолиятнинг “итнсон - инсон” типигаги бошқа фаолият турларидан фаркли томони шундаки, у бир вақтнинг ўзида ҳам қайта ўзгартирувчи, ҳам бошқарувчи касб бўлиб ҳисобланади.

Педагог бир пайтнинг ўзида ҳам шахснинг шаклланиши ва қайта ўзгаришига кўмаклашиши, ҳам унинг ақлий, ҳиссий ва жисмоний ривожланиш, шаклланиш жараёнини бошқариши керак.

Педагогик фаолиятнинг ўзига хос жиҳатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *билимларни яратиш, ишлаб чиқариш*, яъни тадқиқотлар олиб бориш, ишланмалар тайёрлаш, экспертизалар ўтказиш, янгиликни излаш ва ш.к.;
- *билимларни назорат қилиш*, таълим жараёнининг барча босқичларида;
- *билимларни тарқатиш*, дасрлик, ўқув қўлланма ва бошқа ўқув-методик материаллар, илмий мақолалар тайёрлаш орқали;
- *ўқувчиларни тарбиялаш, уларнинг шахсини шакллантириш ва ривожлантириш*.

Педагогик фаолиятнинг санаб ўтилган барча хусусиятлари бир хилда аҳамиятга молик бўлиб, улар биргаликда амалга оширилади.

Педагогик касб мазмунининг асосини ҳам махсус, предметга оид билимлар, ҳам одамлар билан мулоқот қила олиш кўникмалари ташкил этади. Бинобарин, педагогик касби икки томонлама тайёргарликни – *махсус*,

предметга оид ҳамда инсоншунослик, психологик-педагогик тайёргарликни талаб этади.

Педагогик фаолиятга тарихан икки **ижтимоий вазифа** юклатилган – *мослаштирувчи (адаптация) ва ривожлантирувчи.*

Мослаштирувчилик вазифаси ўқувчи, тарбияланувчиларни бўлажак ижтимоий-маданий вазиятларга, ҳаётга, фаолиятга мослаштиришни назарда тутса, *ривожлантирувчилик* вазифаси – унинг шахси, индивидуаллигини ривожлантиришни кўзлайди.

Педагогик касбининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, у ўз моҳиятига кўра *инсонпарварлик, жамоавийлик ва ижодкорлик* хусусиятига эга.

Педагогик касбининг *инсонпарварлик* хусусияти унинг инсон тарбиясига, шахсни шакллантириш ва ривожлантиришга, бола томонидан инсоният ютуқларини ўзлаштирилишига қаратилган бўлиб, шу орқали инсон наслининг давомийлиги, авлодлар ворисийлиги таъминланади.

Педагогик фаолиятнинг *жамоавийлиги* деганда шуни тушуниш лозимки, таълим олувчига фақат бир ўқитувчи эмас, балки ўқитувчилар жамоаси, шунингдек, она-оналар ва бошқа гуруҳли ва жамоавий таъсир манбалари ўз таъсирини ўтказади.

Педагог фаолиятининг *ижодийлиги* унинг белгиланган мақсадга эришиш йўлида ўз имкониятларини қай даражада ишга солганлиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳам педагогик фаолиятнинг *ижодкорлилик* хусусияти муҳим аҳамиятга эгадир.

Педагог шахсининг *ижодкорлик* имконияти у томонидан ижтимоий тажрибанинг, психологик-педагогик, предметли билимлар, ўзига хос, оригинал қарор қабул қила олиши учун янги ғоялар, кўникма ва малакалар, новаторлик кўникмаларини қай даражада ўзлаштирилганлигида намоён бўлади. Юқори эрудицияли, пухта касбий тайёргарликка эга бўлган педагог юзага келган вазиятни чуқур таҳлил қилиб, муаммонинг моҳиятини англаган

ҳолда ижодий тасаввурлари орқали уни ҳал этишнинг оригинал усулларини топа олади.

Илмий адабиётларда *педагогик ижодкорлик деганда ўзгарувчан шарт-шароитларда педагогик топшириқларни ҳал эта олиш тушунилади.*

Педагогнинг фаолияти мураккаб, ўзига хос ва бетакрордир. У тизимлаштирилган, изчил мақсадли педагогик хати-ҳаракатларни амалга ошириш назарда тутди. Чунки педагогик топшириқлар белгиланган муддатда, муайян принцип ва қоидаларга амал қилган ҳолда ҳал этилиши керак бўлади.

Педагогик фаолият бошқа барча фаолият турлари каби мақсадни англашдан бошланади. Англаш мақсад фаолиятга туртки беради. Мақсад – бу ҳали қўлга киритилмаган натижа; инсон интиладиган ва амалга ошириш керак бўлган нарса. Мақсадни қўлга киритиш чуқур мамнуният ҳиссини пайдо қиладик, бу инсонийлик бахти, шунингдек, касбий бахтнинг ҳам асосини ташкил этади.

Педагогик мақсад – бу ўқитувчи ва ўқувчилар томонидан ўзаро ҳамкорликдаги фаолият натижасининг тасаввурдаги умумий тузилмаси бўлиб, педагогик жараённинг барча компонентлари унга мослаштирилади.

Педагогик фаолият мақсадининг аниқланганлиги жуда катта назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Биринчидан, мақсадни билиш педагогик назарияни ишлаб чиқишга бевосита таъсир кўрсатади. Айнан қандай инсонни тарбиялаш лозимлигини аниқ тасаввур қилиш педагогик жараён моҳиятини яхшироқ англашга ёрдам беради.

Иккинчидан, педагогик фаолият мақсадининг англашганлиги педагогнинг амалий ишига бевосита таъсир ўтказади. Ўқитувчи ўқувчи шахсини лойиҳалай олиши лозим. Бунинг учун эса ўқувчиси келажакда қандай бўлиши керак, унда зарур бўлган сифатларни қандай шакллантириш мумкинлигини аниқ билиши керак.

Замонавий адабиётларда *педагогик фаолият мақсадининг икки асосий хусусияти* ажратилади.

Мақсаднинг биринчи хусусияти унинг психологик табиатига дарлдор. Мақсад – бу фаолият натижасини аниқ тасаввур этиш бўлиб, у субъект онгида уни ўраб турган теварак–борлиқ билан ўзаро ҳамкорлик жараёнида шаклланади. Мавжуд шарт-шароит ва воқеълик таъсирида пайдо бўлганлиги боис мақсад объективдир. Шу билан бир қаторда мақсад субъектив ҳамдир: у – онг маҳсули, инсон онгида пайдо бўлади ва ҳар алоҳида олинган бир инсон онгининг ўзига хос жиҳатларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам кўпинча, у ёки бу мақсад маълум қилинганда унинг бир нечта вариантлари ҳам назарда тутилади.

Мақсаднинг иккинчи хусусияти – бу унинг умумий характерда эканлигидир. Шунинг учун ҳам у турли шарт-шароитларда амалга оширилиши мумкин. Педагогик фаолият мақсади динамик ўзгарувчан бўлади, чунки ҳаётнинг ўзи ўзгарувчан, шарт-шароитлар ҳам ўзгариб туради. Бу ҳолат ёш давлари ўзгаришларида яққол намоён бўлади. Мақсаднинг айнан ана шундай умумий характерда бўлиши тарбияда ёш давларининг узвийлигини таъминлаш баробарида таълим жараёнининг якуний мақсади барқарорлигини сақлайди.

Жамиятда таълим ва тарбия мақсади мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий муносабатларни, фан, маданият ва техниканинг ривожланганлик даражаси, анъана ва миллий, умуминсоний меросни ўзида акс эттиради. Шундай қилиб, таълим ва тарбия мақсади жамиятнинг ғоя ва қадриятлари билан белгиланади. Бу *таълим ва тарбия ишига анъанавий ёндашув бўлиб, ўсиб келаётган ёш авлоддан давлат манфаати йўлида фойдаланишидир.*

Бугунги кунда жамият ишлаб чиқаришнинг интенсив ривожланганлиги, унинг техник даражаси ошганлиги билан характерланади. Бу эса ўз навбатида жамият аъзоларининг тайёргарлик даражасига бўлган талабнинг ҳам ортиб бораётганлигини кўрсатади. Ахборот даврига, компьютерлар инқилоби, ахборот технологияларининг кенг жорий этилиши даврига ўтилганлиги

таълим олдига янги-янги вазифаларни қўймоқда. Ҳаётнинг ижтимоий соҳасида динамик жараёнлар юз бермоқда. Буларнинг барчаси шунга олиб келадики, *бугунги кунда таълимнинг пировард мақсади ҳар томонлама баркамол инсонни тарбиялаш бўлиб қолади. Бу мақсад шахс, давлат ва жамият ривожланишининг эҳтиёжи сифатида белгиланади.*

Педагогик фаолият мақсадининг *ҳар томонлама баркамол инсонни тарбиялаш* деб бу қадар юксак белгиланганлиги бир томондан инсон шахс сифатида универсал ривожланишинигина англатмай, балки унинг жамият аъзоси, ўзига хос такрорланмас индивидуалликка эга киши эканлиги нуқтаи назаридан белгиланади. Шунга кўра ҳизирги замон кишисини ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш учун интилишга (унга замонавий ҳаёт таъсирининг кўпқирралилигини ҳисобга олганда) зарурат йўқ. Аммо педагогик фаолиятнинг бу мақсади (инсон шахс сифатида ҳар томонлама ривожланган бўлишига интилиш) дан воз кечиб ҳам бўлмайди.

“Ҳар томонлама баркамол инсон” тушунчаси педагогик фаолиятнинг асосий мақсади сифатида қуйидагиларни ўзида мужассамлаштиради: ақлий ривожланиш, жисмоний тарбия, маънавий ва ахлоқий шаклланганлик, ишонч ва эътиқоднинг тўғри шаклланганлиги, қобилиятларнинг ривожланганлиги, фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан хабардор бўлиш, инсонпарварлик, Ватанга муҳаббат ва садоқат, ватанпарварлик, жамоатчилик.

Кўриниб турибдики, педагогик фаолиятнинг бугунги кундаги бош ва пировард мақсади – ҳар томонлама баркамол инсонни тарбиялаш бўлиб, у динамик ўзгарувчан ижтимоий-иқтисодий шароитда ижодий имкониятларини ҳам ўз манфаатлари учун ҳам давлат ва жамият манфаатлари учун юзага чиқара олсин.

1.3. Педагогик фаолиятнинг инсонпарвар йўналганлиги

Педагогик фаолиятнинг ғоявий асоси сифатида унинг инсонпарвар йўналганлигини олиш мумкин. Ҳозирги замон таълимида **инсонпарварлик принципи таълимни инсонпарварлаштириш** тенденцияси кўринишида амалга ошириляпти.

Инсонпарварлик – инсон деб номланган кадриятни шахс сифатида тан олиш, унинг кадр-қиммати ва ор-номусини кадрлашга асосланган ғоя ва қарашларни билдиради.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида инсонпарварлик қимматли йўналишлар ва қарашларнинг муайян тизими сифатида ижтимоий идеал аҳамиятига молик бўлмоқда. Инсон – ижтимоий тараққиётнинг чўққиси, пировард мақсади сифатида қаралмоқдаки, бунда инсоннинг шахс сифатида барча имкониятларини ишга солиши, ҳаётнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳасида мувозанатда бўлиши, алоҳида бетакрор шахс сифатида гуллаб-яшнаши учун барча шарт-шароитлар яратилиши лозим бўлади.

“Инсонпарвар” тушунчаси инсонпарварликка нисбатан бирламчи тушунча бўлиб, у қиматли инсоний фазилат сифатида доимо бошқаларга ёрдам беришга тайёр бўлиш, бошқаларга нисбатан ҳурмат, меҳрибончилик кўрсатишга интилишни англатади.

Педагогик фаолиятнинг инсонпарварлик табиати энг аввало инсонни тарбиялашда, уни шахс сифатида шакллантириш ва ривожлантиришда, у томонидан инсоният эришган ютуқларни ўзлаштириш даражасида ва шу орқали инсоният наслининг давомийлиги ва ворисийлигини таъминлашда намоён бўлади.

Педагогик фаолиятнинг инсонпарвар табиати, шунингдек, инсон шахсини яхлит англаш, унинг интеллектуал, маънавий, ахлоқий имкониятларининг баркамол ривожланишини тушунишда ҳам акс этади.

Инсонпарварлаштириш нуқтаи назаридан педагогик фаолият шундан иборатки, ҳар бир инсон ўз фаолиятининг тўлақонли субъекти, эгасига (ўз

ишининг устасига) айлансин, яъни эркин, ўз-ўзини ривожлантира оладиган, дунёда бўладиган воқеа-ҳодисаларга нисбатан масъулият билан ёндашадиган киши бўлсин.

Таълимни инсонпарварлаштириш муҳим ижтимоий-педагогик принцип сифатида қаралади. Унда замонавий таълим тизимини ривожлантиришнинг ижтимоий тенденциялари ўз ифодасини топади. Таълим мазмуни шахсни шакллантириш, унинг билув, маънавий, фаолиятли имкониятини ўстиришдан иборат бўлади. Таълимни инсонпарварлаштиришни шундай тавсифлаш мумкинки, унда ҳар бир таълим жараёни иштирокчиси (ўқитувчи, ўқувчи, ўқитувчилар жамоаси, ўқувчилар жамоаси, раҳбарият ва ходимлар) муносабатларини ўзаро ҳурмат асосида курадилар.

Таълим жараёнини инсонпарварлаштиришнинг икки аспекти ажратиш мумкин:

- таълим мазмунида инсон, инсоният, инсонийлик тўғрисидаги билимлар ҳажмини кенгайтириш, инсонпарварлик йўналишидаги ўқув предметларини белгилаб бериш;
- ижтимоий-гуманитар ўқув предметларини ўқитиш сифатини яхшилаш.

Шу ўринда асосий вазифалардан бири – ижтимоий-гуманитар бўлмаган предметларни ўқитишни инсонпарварлаштиришга эътибор қаратиш. Бу вазифани ҳар бир ўқув предметида умуминсоний маданиятнинг айнан бир хил қисмларини ажратиб кўрсатиш орқали таълим олувчиларда ижодий қобилиятларни, уларнинг маънавий оламини, қимматли инсонпарвар тамойилларни шакллантириш билан амалга ошириш мумкин.

Таълимда инсонпарварлик принципини амалга ошириш мазмунан умуминсоний қадриятларни намоён этишни назарда тутади. Умуминсоний қадриятларни икки бир-бирини тўлдирувчи маъноларда кўриб чиқиш лозим. Биринчидан, бу шундай қадриятларки, улар қандайдир бир тор доирадаги одамлар гуруҳи учун эмас, балки бутун инсоният учун аҳамиятга моликдир. Уни ифодалашнинг ўзига хос жиҳатлари у ёки бу давлатнинг маданий-

тарихий ривожланиш хусусиятлари, анъаналарига боғлиқ бўлади. Иккинчидан, умуминсоний қадриятлар – бу тарихан ва ижтимоий жиҳатдан чегаралаб, маҳаллийлаштириб бўлмайдиган тушунчадир. Улар бутун инсоният учун идеал, хулқ-атвор намунаси бўлиб, доимий ва ўзгармасдир.

Шу билан бир қаторда таълим мақсадини аниқлашда ҳар бир жамият у ёки бу даражада ўзининг анъанавий қадриятларига йўналади. Бу ўринда миллатнинг маданий ва миллий ўзига хослиги, идентификациясини сақлаш муҳим аҳамият касб этади.

Таълим жараёнида инсоннинг энг олий қадриятлигини тўғри англамасдан туриб инсонпарварлаштириш принципини амалга ошириш мумкин эмас. Инсонпарварлик ҳеч қачон индивидуализмни ёқламайди. Аксинча, умуминсоний ибтидонини устивор деб белгилаб, индивидуализм ғоясига қарши туради. У инсон шахсининг бошқа одамлар томонидан буюк қадрият сифатида англаш, жамоатчилик, бошқалар билан бирдамлик, ўзаро бир-бирини қўллаб қувватлаш ғоясига асосланади.

Инсонпарварлик принципларини амалга ошириш давомида инсонни юқори малакали мутахассис қилиб етиштириш вазифаси четлаб ўтилмайди. Чунки юқори малакага эга бўлмаса, инсон ўзини шахс сифатида тўлақонли намоён эта олмайди. Инсонпарвар йўналганлик ўқувчиларни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бўлажак иштирокчилари сифатида бир хил баҳолашдан, тор диорадаги мутахассис тайёрлашдан узоқлашни англатади. Бу ҳолат шундай изоҳланадики, ҳозирги бозор муносабатлари кенг йўлга қўйилган шароитда тор доирадаги билим ва тайёргарликка эга бўлган ёш авлод келажакда ҳатто оддий тирикчилик учун ҳам қийналиб қолиши мумкин. Бугунги кунда таълим тизимини шундай йўлга қўйиш керакки, у умумилмий ва инсонпарвар тайёргарликни кучайтириш орқали ўз-ўзини ишга солиш имконини берсин.

Таълимнинг инсонпарвар йўналганлиги таълим жараёнини тегишли шакллари орқали амалга оширилиши мумкин. Бунда таълим жараёнини юқори даражада индивидуаллаштириш ва дифференциациялаш, ўқувчиларда

фаоллик ва ташаббускорликни шакллантиришга урғу бериш, ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги муносабатларни ўзаро ҳамкорлик асосида қуришга алоҳида эътибор берилади.

Шунга кўра инсопарварлик педагогик фаолиятнинг асл моҳияти саналади ҳамда у субъект-субъект ёндошув, педагогик ҳамкорлик, муваффақият ҳисси, босим ўтказмаслик, таълим, тарбия ва маълумотнинг полисубъектли (коллектив субъект) шарт-шароитини яратишни назарда тутди.

2 §. Kasbiy pedagogik faoliyatning taraqqiyoti

2.1. Педагогнинг касбий компетентлиги

Компетенцияли ёндашув, инсон фаолиятида ҳар томонлама компетенцияли шакллантириш ҳозирги замон жамияти ва таълимнинг асосий шarti бўлиб ҳисобланади. Бу талаб ўқитувчи-педагоглар фаолиятига ҳам бевосита дахлдордир. Бугунги кунда дунё таълимини янгилашнинг асосий йўналиши таълим жараёнида фаолиятли ёндашув орқали дунёни, ҳаётни, касбий фаолиятни яхлит тизимли кўра олиш, унда тизимли фаолият кўрсатиш, янги-янги муаммо ва топшириқларни ҳал эта олиш тажрибасини шакллантиришдан иборатдир.

Касбий тайёргарлик натижаси “касбий компетентлик” тушунчаси ёрдамида аниқ ва тўлиқ тасвирланиши мумкин.

Касбий компетентлик интеграл хусусиятга эгадир. У касбий фаолият жараёнида пайдо бўладиган вазиятларда касбий муаммолар ва касбий топшириқларни ҳал эта олиш қобилияти ва тайёрлик даражаси бўлиб, билим, кўникма, малака, касбий ва ҳаётий тажрибани, кадриятлар ва маданиятни ишга солишни назарда тутди.

“Қобилият” бу ўринда “мойиллик”, “кўникма” маъносида тушунилади ва яхлит олганда қобилият муайян фаолият соҳасини муваффақиятли ўзлаштириш ва бажаришда асқотадиган шахсий сифат бўлиб ҳисобланади.

“Тайёрлик” атамаси бу ўринда, аввало, мустақил фаолиятга ва зарур бўлганда, ижодий фаолиятга психологик жиҳатдан тайёрлик маъносида қўлланилган.

“Компетенция” деганда эса (лотинча *competere* – эришаман, мувофиқман, мос келаман) киши эгаллаган муайян билим, кўникма, малакалар мажмуи тушунилади. Компетенция, шунингдек, муайян вазифани бажариш учун бирор шахс ёки ташкилотга берилган ваколат ва ҳуқуқ маъносида ҳам қўлланилади.

Компетентлилик ва компетенция сўзлари бир-бири балан боғлиқ ва бири иккинчисини тақозо этадиган тушунчалар саналади. Шунга кўра касбий компетенция ўзида бир қатор компетентлик ва компетенцияларни мужассамлаштиради. Зеро, етарли даражада касбий компетенцияси ривожланмаган ва кенг доирадаги компетенцияга эга бўлмаган мутахассис ўз лавозим вазифаларини муваффақиятли бажара олмайди. *Компетентли* деб муайян бир соҳага оид маълумотга эга бўлган ва шу соҳага хос компетенцияларни эгаллаган кишига айтилади.

“Компетенция” ва “компетентлилик” тушунчаларининг фарқи куйидагиларда намоён бўлади:

- *компетенция* – давлат ихтиёрида бўлган, олдиндан белгиланган ижтимоий талаб бўлиб, у ўқувчи (ишчи)нинг муайян соҳада самарали фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган таълимий (профессионал) тайёргарлигига нисбатан қўйилади;
- *компетентлилик* – бу ўқувчи (ишчи) томонидан эгалланган хос компетенция бўлиб, кишининг муайян соҳада эгаллаган шахсий сифатлари, муайян соҳада орттирилган тажриба.

Таълимий компетенциялар шуниси билан фарқланадики, улар ўқувчи фаолиятини келажакда тўлақонли ҳаёт кечирishi (фаолият кўрсатиши) учун моделлаштиради. Маълум ёшгача, давргача инсон бирор бир компетенцияни намоён эта олмайди, аммо бу компетенцияни шакллантирмаслик керак дегани эмас. Бундай ҳолатда таълимий компетенциялар ҳақида, яъни ўзаро

боғлиқ мазмун йўналишлари, билим, кўникма, малакалар, борликда mavjud воқеликларга муносабат нуқтаи назаридан фаолият тажрибасида ифодаланган, ҳам шахсий, ҳам ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган таълимий тайёргарлик тўғрисида гап боради.¹

Kompetentlilik har doim faoliyatda namoyon bo`ladi. Mutaxassisning kasbiy kompetentligi professional topshiriqlarni bajarish dayomida namoyon bo`ladi. Bunda kasbiy kompetentlik namoyon bo`ladigan kontekstni ko`rish muhim bo`lib hisoblanadi. Mutaxassislarning fikriga ko`ra kompetentlilik tabiati shundayki, u insoniy qadriyatlar bilan, ya`ni muayyan turdagi faoliyatga nisbatan chuqur shaxsiy qiziquvchanlik sharoitida namoyon bo`ladi. Amaliyotda shaxsiy qadriyat darajasida ahamiyatga ega bo`lgan faoliyat mazmuni aniq natija (mahsulot) yoki xulq-atvor shakli ko`rinishida bo`lishi mumkin. XXI asrda mutaxassis kompetentligini anglash insonning integrativ va analitik qobiliyatlari rivojlanganligiga asoslanishi lozim. Ijtimoiy taraqqiyot dinamikasi kasbiy faoliyat insonning kasb karyerasi davrida to`la aniqlanmaganligini nazarda tutadi hamda uzluksiz tayyorgarlikni, o`z kasbiy kompetentligini doimiy oshirib borishni talab etadi.

Kompetentlilikning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

1. Kompetentlilik faoliyatl bilan bog`liq tushuncha bo`lib, ma`lum bir sohaga oid bilim, ko`nikma, malakalar bilan uyg`unlashgan umumiy ko`nikmalarga ega bo`lishni talab etadi.

2. Kompetentlilik muayyan vaziyatda o`zini xolis baholagan holda yo`l tanlay olish ko`nikmalarida namoyon bo`ladi.

Kasbiy tayyorgarlikka kasbiy rivojlanish deb qaraydigan bo`lsak, bo`lajak kasbiy faoliyat tajribasini egallash deganda kompetentli mutaxassisning *istiqbol sari intiluvchan, o`zgarishlarni oldindan ko`rib biladigan, doimiy ravishda o`z-o`zini rivojlantirishga yo`nalganligi nazarda tutiladi*. Tayanch, bazaviy va maxsus kompetentsiyalar majmui kasbiy kompetentlik mazmunini tashkil etadi.

¹ Краевский В.В., Хуторский А.В. основы обучения. Дидактика иметодика. – М., 2007. –С. 135.

Tayanch kompetensiyalar istalgan kasbiy faoliyat uchun zarur bo`lib, hozirgin davrda shaxsning erishgan muvaffaqiyatlari bilan bog`liq. Tayanch kompetensiyalar bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ular eng avvalo, axborotlarga ishlov berish asosida professional topshiriqlarni bajara olish qobiliyati; kommunikatsiya, shuningdek, chet tilida muloqot qila olish; fuqarolik jamiyatida shaxsning ijtimoiy-huquqiy xulq-atvori asoslarida namoyon bo`ladi.

Bazaviy kompetensiyalar muayyan kasbiy faoliyatning (pedagogik, boshqaruv v.b) o`ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi.

Maxsus kompetensiyalar kasbiy faoliyatning aniq predmetli yoki tor sohasini ifodalaydi. Maxsus kompetensiyalarga muayyan kasbiy faoliyat sohasida *tayanch* va *bazaviy* kompetensiyalarning amalda qollanilishi sifatida qarash mumkin. Kompetentlikning uchala turi ham o`zaro bog`liq va birgalikda rivojlanadi. Shuningdek, faoliyatni individual uslubini shakllantiradi, mutaxassisni yaxlit obrazini yaratadi va pirovard natijada kasbiy kompetentlikning yaxlit ko`rinishini hosil qiladi.

Tayanch, bazaviy va maxsus kompetensiyalar o`zaro uyg`un ravishda hayotiy muhim turli darajadagi va murakkablikdagi topshiriqlar hal etishda namoyon bo`ladi.

Pedagoglarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning umumiy maqsadi – pedagoglarning muayyan sohadagi kasbiy pedagogik faoliyatida umumiy ilmiy, kasbiy pedagogik va maxsus kompetensiyalari rivojlanish jarayonini aniqlash.

Kasbiy kompetentlikning bir nechta **rivojlanish bosqichlari mavjud:**

1- bosqich. Bo`lajak kasbiy faoliyat kontekstida *tayanch* kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan.

Ижтимоий-гуманитар билимлар, жумладан педагогика соҳаси мутахассиси ишини таҳлил қилиш натижасида шундай турдаги фаолият учун хос бўлган *таянч компетенцияларни* ажратиш имконини берди. Булар қуйидагилар:

1) концептуал – касбий-педагогик фаолиятнинг назарий асосларини

тушуниш, педагогика соҳасига оид умумий, фалсафий ва методологик ёндашувларни эгаллаш;

2) инструментал – педагогик методлар ва малакаларга эга бўлиш;

3) ахлоқий кадриятли – педагогик ишининг қабул қилинган меъёрлари, маънавий кадриятлари, унинг миссионерлик ва инсонпарвар йўналганлиги, педагогнинг ижтимоий масъулияти, жамиятнинг тараққиёти учун педагогик фаолиятнинг аҳамияти, болаликни ва алоҳида бир инсоннинг ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

4) интегратив – назария ва амалиётни, уларнинг ахлоқий-методологик таркибини педагогик муаммоларни ҳал этишда уйғунлаштира олиш қобилияти;

5) контекстуал – педагогик фаолият амалга ошириладиган ижтимоий, маданий, ташкилий муҳитни тушуниш, педагогик жараёнда индивидуалликни намоён этишнинг ўзига хослиги;

6) адаптацияли – педагогик жараёнларнинг зиддиятларини, ижтимоий-педагогик ўзгаришлар характерини, воқеа-ҳодисалар ва одамлар хулқ-атворининг ўзгарувчанлигини олдиндан кўра олиш, буларнинг ҳаммасига тайёр бўлиш қобилияти;

7) коммуникатив – замонавий ахборот оқимларидан, шахслараро коммуникациянинг ёзма ва оғзаки воситаларидан самарали фойдалана олиш, турли турли ижтимоий-ролли педагогик позицияларда диалогик мулоқот қила олиш, турли хил одамларнинг ўзига хослиги, позицияси ва фикрларини қабул қила олиш кўникмалари.

2-босқичда – таълим олувчиларнинг касбий-профессионал топшириқларга “шўнғиш” жараёни кечади. Бу топшириқларни ҳал этиш усулларни эгаллаш орқали шакллантирилган таянч компетенциялар асосида *базавий компетенциялар* ҳосил қилинади. Бу босқичда базавий ва таянч компетенцияларнинг ўзаро сингиши (интеграцияси) рўй беради.

3-босқичда – базавий компетенциянинг таянч ва махсус компетенция билан ўзаро чамбарчас боғлиқ интеграцияси амалга

оширилади. Шундан сўнг *махсус компетенциялар*нинг ривожланиш жараёни кеча бошлайди.

Педагогнинг махсус компетенциялари ривожланиш жараёни иш тажрибаси ва ўқув топшириқларини бажариш, ижодий иш ва лойиҳаларнинг ўзаро уйғунлиги, педагогик тадқиқотлар олиб бориш орқали кечади.

Яхлит олганда базавий компетенциялар замонавий касбий фаолият асосий топшириқларни тушуниш, таянч компетенциялар эса шу топшириқларни ечиш алгоритмига ўтишни назарда тутди. Махсус компетенциялар эса алоҳида бир мутахассиснинг касбий фаолияти мисолида базавий ва таянч компетенцияларнинг қўлланилишини кўрсатади.

Педагогларда касбий компетенцияларни шакллантиришга ўтиш сабаблари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- жамиятда ўзгаришларнинг интенсивлиги, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатининг юқорилиги;
- ижтимоий ва касбий ахборот оқимининг узлуксиз ўсиб бориши;
- шахс талаблари ҳамда юқори малакали кадрларга бўлган жамият эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таълимни модернизациялаш вазифалари;
- замонавий одам, мутахассиснинг ҳаётий фаолияти давомида турли топшириқларни ҳал этишга нисбатан фаоллик, мустақиллик, тайёрлиликка нисбатан талаб ортганлиги.

Умуман, педагогик тайёргарликка компетенцияли ёндашувнинг ўзига хос фарқланувчи томони таълим жараёнининг касбий-педагогик топшириқларни ҳал этишда аниқ (моддийлаштирилган ва субъектив) натижага эришишга йўналганлиги билан белгиланади.

2.2. Мулоқот педагогик фаолиятнинг асосий шарти сифатида

Педагоглик касби учун мулоқот кўникма ва малакалари, мулоқотга тайёрлик ва лаёқат, коммуникатив компетенция асосий касбий фазилат саналади. Бу педагогик меҳнатнинг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ. Бу

Ўринда мулоқот, унинг воситалари, моделлари, услублари, шакл ва методлари асос бўлса, бутун касбий-педагогик фаолият унинг устига қурилади. Мулоқот шу фаолиятнинг бир қисми сифатида педагогик ўзаро таъсир, ахборот алмашишни ташкил этиш ҳамда педагогик мақсадга эришиш учун ўзаро бир-бирини тушунишни таъминлаш учун хизмат қилади.

Мулоқот воситасида педагоглар ўз фаолиятлари жараёнида қуйидаги вазифаларни бажарадилар:

- ахборот алмашиш ва етказиш;
- кўникма ва малакаларни шакллантириш;
- шахсий ва ишбилармонлик сифатларини ривожлантириш;
- ўзига, бошқаларга ва бутун жамиятга нисбатан муносабатни шакллантириш;
- фаолият усуллари, технологиялари билан ўзаро ўртоқлашиш;
- хулқ-атвор мотивациясини коррекциялаш, ўзгартириш;
- эмоционал ҳолат ва ҳис-туйғуларни билан ўзаро бўлишиш.

Мулоқот қисмларига коммуникация ва шахслараро муносабатлар қиради. Коммуникация – бу мулоқотдаги шерикларнинг ўзаро ахборот алмашиши жараёни. Шахслараро муносабат асосан психологик муаммолар, қизиқишлар, инсон шахси эҳтиёжлари атрофида мужассамлаштирилади. Ишчи мулоқот муайян иш, жумладан педагогик фаолият қизиқишлари боғлаб турган кишилар орасида вужудга келади. Бунда мулоқот *коммуникация* (ахборот алмашиш), *интеракция* (хатти-ҳаракатлар, ўзаро ҳаракатлар алмашинуви) ҳамда *перцепция* (кишиларнинг бир-бирларини мулоқотдаги шериклар сифатида қабул қилиши ва шу асосда ўзаро бир-бирини тушуниш) кабиларни ўзида мужассамлаштирган жараён сифатида қаралади. **Ўзаро мулоқотнинг ана шу уч таркиби унинг етакчи томони саналади: коммуникатив, интерактив, перцептив.**

Коммуникация (лот. *communicatio* – тушунтириш, баён этиш) – бу анланган ҳиссий ва интеллектуал ахборотлар алмашинувидир.

Ахборот – одамлар томонидан бир-бирига оғзаки, ёзма ва бошқа йўллар билан етказилмаган маълумот.

Коммуникация жараёни бир нечта таркибий унсурлардан иборат бўлади. Масалан, Аристотел унинг уч таркибий қисмини ажратади: оратор – нутқ – аудитория.

Педагог, ўқув ахборотини етказишни мақсад қилган коммуникатор (ахборот етказувчи) сифатида, қўшимча равишда, уни етказиш ва қабул қилиш учун қулай бўлган шаклга (сўзга айлантириб вербаллаштириш ёки математик белгилар, расмларга) келтиради.

Хабар – коммуникатив жараённинг аҳамиятли омили саналади ва мулоқот учун муҳим вазифани бажаради; одатда, бу баён ёки матнлар олдиндан англаган ва кодланган ахборот бўлиб ҳисобланади. Кўпинча, хабар ҳар хил турдаги маълумотлардан иборат бўлади: фактлар (аниқ ва объектив); ғоялар (абстракт ёки объективлигини исботлаш талаб этиладиган); фикрлар (аниқ ёки абстракт ва субъектив); кредо (қатъий фикр бўлиб, одатда кишиларнинг шахсий идроки билан боғлиқ ҳолда ёки уларга кундалик ҳуқуқ-атвор меъёрларининг таъсири асосида вужудга келади); эмоция (ахборот етказувчининг ҳис-туйғулари); мотивация (туртки).

Вербал воситалар ёрдамида коммуникация жараёнида оғзаки нутқ ҳосил қилинади. Оғзаки коммуникациянинг афзаллиги – тез суръатда амалга оширилиши, луғат бойлиги, беихтиёр новербал воситаларнинг ҳам нутқ билан биргаликда кенг қўлланилиши билан белгиланади.

Новербал воситалар – бу етказувчи қўл, гавда ҳаракат ва ҳолати, мимика, нигоҳлар, оҳанг ёрдамида хабарларни етказишдир. Улар коммуникация воситалари сифатида бошқалар уни англаши мумкин бўлган даражада қўлланилиши мумкин. Вербал воситалар ёрдамида сўзли ахборот етказилса, новербал воситалар ёрдамида экспрессия, суҳбатдошга муносабат етказилади.

Педагогик коммуникация хабарнинг идрок этилиши ва тушунилганлигини билдирувчи тескари алоқани ҳам назарда тутаяди. Тескари

алоқа жараёнида коммуникация икки томонлама жараён бўлиб қолади ва иккала томонга ҳам суҳбатдошига нисбатан ўз мақсадлари, хулқ-атворини коррекциялаш имконини беради.

Педагогик фаолият таҳлили шундан далолат берадики, ўзига хос индивидуал услубнинг мавжудлиги ёки ҳамкасблар, ўқувчилар, ота-оналар ва иш юзасидан ҳамкорлар билан ўзаро ҳамкорлик мақсадига қараб педагоглар *мулоқотнинг турли моделларига* мурожаат қилишлари мумкин, жумладан: ахборотли (ўқув ахборотини етказиш – дарс, маъруза, семинар); суггестив (сингдирувчи, шакллантирувчи таъсир, хулқ-атвор – суҳбат, йўриқнома, реклама ёрдамида); ишонтирувчи (қарашлар ва фикрларни ўзгартириш – иш юзасидан йиғилишлар, суҳбат, мунозара, баҳс, дискуссия, музокара, пресс-конференциялар); экспрессив (ҳаракатга чорловчи – нутқ, тақдимот, митинг, йиғилиш ва б.).

Мулоқотнинг интерактив вазифаси одамлар ва муассасалар ўзаро ҳамкорлигини таъминлашга қаратилган. Бу жараённинг асосий компонентлари – одамларнинг ўзи, уларнинг ўзаро алоқаси ва шу асосда бири-бирига таъсири. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро таъсирининг асосий компоненти уларнинг ўзаро таъсири натижасида ўзгариши бўлиб ҳисобланади.

Ҳамкорликдаги фаолият ҳар доим муайян вазифаларни (педагогик, профессионал) бажариш билан, шунингдек, иштирокчиларнинг умумий мақсади мавжудлиги билан боғлиқ бўлади. Биргаликдаги фаолиятнинг ана шундай таркиби кишиларнинг хулқ-атворида изини қолдиради ва бир қанча унсурларни ўзида мужассамлаштиради:

- мақсад, унинг регламентланганлиги, одамлар билан алоқа ўрнатиш усуллари;
- биргаликдаги фаолиятга ундовчи мотивларнинг умумийлиги;
- иштирокчиларнинг ўзаро алоқада бўлишга мажбурлиги ва стандартлашган хулқ-атвор;

- биргаликдаги хатти-ҳаракатларни амалга оширишдаги макон ва вақт ягоналиги;
- ягона фаолият жараёнининг алоҳида вазифаларга бўлинганлиги ва бу вазифаларнинг иштирокчилар ўртасида бўлинганлиги;
- индивидуал хатти-ҳаракатларнинг мувофиқлаштирилганлиги, уларни бошқариш зарурлиги;
- ҳар бир иштирокчининг ўзаро биргаликдаги ҳаракат меъёрлари, қоидалари ва йўриқномаларни билиши.

Ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг бир мунча кенг тарқалган турларига қуйидагилар киради:

- *ҳамкорлик* – гуруҳли интеграция, у ёки бу жараёни амалга оширишда бирлашиш ва келишган ҳолда ҳаракат қилиш;
- *рақобат* – қарама-қарши туришни англатадиган ўзаро биргаликдаги ҳаракат;
- *конфлик* (лот. *conflictus* – тўқнашув) – кўп ҳолларда зиддиятларга сабаб бўладиган қарама-қарши қизиқишлар, ғоялар; ўзаро биргаликдаги ҳаракатда шериклар ўртасида содир бўладиган жиддий келишмовчиликлар.

Шу билан бир қаторда хулқ-атворнинг *бетарафлик* шакли – ўзаро биргаликдаги фаолиятдан ўзини четга тортишга уриниш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Ҳамкорликдаги педагогик фаолият жараёнида индивидуал билиш жараёнлари динамикасини бошқариш механизми, топшириқларни бажаришнинг ҳамкорликдаги стратегияси ва технологиялари, гуруҳ учун ягона фаолият услуби пайдо бўлади. Бундан ташқари ўзаро шахсий сифатлар билан ўртоқлашиш амалга оширилади, ҳар бир кишининг индивидуал имкониятлар доираси кенгайди, гуруҳ, бирор муассаса ва бошқа кишилар билан ўз мақсадини ўзаро қиёслаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Ўзаро биргаликдаги ҳаракат шароитида ахборот макони кенгайди, ҳал этилаётган муаммонинг хилма-хил қиёфасини кўриш, турли нуқтаи назарларни тинлаш ва қарор қабул қилиш имкони вужудга келади.

Мулоқотнинг перцептив (лот. perception - idrok) **вазифаси** ҳамкорликдаги педагогик фаолият жараёнида қуйидагиларга йўналтирилади:

- шахслараро идрок мазмунини шакллантириш;
- педагогик жараён иштирокчилари орасида ўзаро бир-бирини тушуниш муҳитини яратиш;
- педагогик фаолият иштирокчилари ўзаро бир-бирига таъсир ўтказишини таъминлаш.

Перцептив кўникма ва малакалар вербал ва новербал мулоқотжараёнидаги шеригининг кайфиятини тушунишда намоён бўлади. Бошқа кишини қабул қилиш, тушуниш адекват (воқеликка мос) ёки шахс томонидан баъзи бир хусусиятларни кўчириб олиниши натижасида нотўғри бўлиши мумкин. Кўпинча бундай ҳолат кишининг индивидуал ўзига хослиги таъсирида ва унда шерикнинг характери ва хатти-ҳаракатларини (физиогномика, новербал сигналлар) ёрдамида аниқлайди.

Ўзининг мулоқоти давомида педагог турли кишилар билан муомалада бўлади, шунингдек, биринчи марта кўраётган одамлари, масалан, ота-оналар билан ҳам. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, таниш бўлмаган ёки олдин мулоқот қилиб юрган ва бу борада муайян тажриба ҳосил қилинган кишиларни идрок қилиш асосида турли психологик механизмлар ётади. Биринчи ҳолатда идрок гуруҳлараро мулоқот психологик механизмига асосланган, иккинчи ҳолатда шахслараро мулоқот механизмидан фойдаланилади.

Умуман, касбий-педагогик фаолият мулоқотнинг барча вазифалари ва томонларини (коммуникатив, интерактив, перцептив) эгаллашни талаб этади.

2.3. Педагогик мулоқот турлари

Педагогик ўзаро биргаликдаги ҳаракат **мулоқот шаклида** амалга оширилади.

- *монологик*, бир кишининг байони масалан, маъруза нутқ;

- *диалогик*, бунда педагогик жараён субъектлари навбат билан ахборот алмашиниб ўзаро фаол ҳаракат қилишади: Навбат билан гапиради ва эшитади. (сухбат маслаҳат);
- *полиологик*, бунда кўп томонлама мулоқот амалга оширилади (мунозара, полемика, баҳс, дискут).

Мулоқотнинг ушбу шакллари билан бирга ҳар бир педагог аудитория билан самарали иш олиб бориши учун қуйидаги **мулоқот турларини** эгаллаши лозим: ахборотли, ишонтирувчи, экспресив, сингдирувчи, маросимли.

Ахборотли мулоқот педагог томонидан ахборотни етказиш ва қабул қилиш учун, уни таҳлил қилиш, мослаштириш ва изоҳлаш учун ишлатилади. Етказилаётган хабарлар мулоқот иштирокчиларида ахборот ҳажмини кенгайтиради, янги маълумотлар етказилади, вазиятнинг ҳолати тушунтирилади, янги билимларни эгаллаш ҳамда самарали қарор қабул қилишга имкон берадиган далиллар келтирилади.

Ахборотни етказиш вақтида агар у бир кишига эмас балки бир неча кишилар гуруҳига (масалан, маърузада, семинарда) қаратилган бўлса умумий қоидаларига амал қилинади. Масалан ўқув маърузасида ўрндан туриб аудиторияни ташлаб кетиш мумкин эмас чунки кўпчилик олдидаги маърузани ёки тақдимотни ташлаб кетиш одобсизлик саналади.

Ахборотли мулоқот одатда маъруза, хабар, дарс, сухбат, маслаҳат, видео ва телевидион таълими кўрсатувларини кўриш, шунингдек, муаммо назариясини ўзлаштириш даражасини баҳолашга имкон берадиган ёзма ишлар (реферат, назорат иши, курс иши, диплом иши, лойҳа)ни назарда тутди.

Ахборотли мулоқот моделида коммуникация самарали бўлиши учун сухбатдошининг билиш имкониятларини ҳисобга олиш уларнинг янги ахборотни қабул қилишда ва уни қайта ишлашдаги интеллектуал имкониятлари қабул қилиш ва тушуниш имкониятларини эътибордан четга қолдирмаслик керак.

Ишонтиришга асосланган педагогик мулоқот иштирокчиларини ўзининг ҳам фикрларига айлантириш, уларнинг қарашларида, муносабатларида, ҳуқ атворида, ўзгаришлар қилиш ёки хабарларни ишонтирилувчи киши маълум даражада танлов имкониятига маълум даражада танлаши учун имкон яратиш. Бундай мулоқот педагог роли билан мувофиқлаштирилади ва унинг таъсирида мулоқот иштирокчиларининг қарашлари ва эътиқодига ўзгартиришлар киритади.

Экспрессив мулоқот педагогик ўзаро биргаликдаги ҳаракат иштирокчиларида психологик – эмотцианал ҳолатни, ҳис – туйғулар ва кечирмаларни етказишини шакллантиради, зарур бўлган ҳатти – ҳаракатларга ундайди. Комуникатциянинг бу тури шундай талабларни қўяди: масалан кўпчилик олдида чиқиш қилганда (маъруза, нутқ) хилма – хил нафақат вербал балки комуникатциянинг новербал техникасидан фойдаланиш шунингдек аудио, видео ва бошқа илустратив воситалардан фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга айнан дарсда ёки ўқув маърузасида бу моделга боғланиб қолиш ярамайди. Педагог ҳар доим машғулотнинг эмотцианал томонини назорат қилиши уни бошқариши лозим чунки мунозаралар ва ҳар хил қарашлар зиддиятлар ва келишмовчиликларга айланиб кетмаслиги лозим.

Субггестив (лот. Subggestio – сингдириш) ёки сингдирувчи педагогик мулоқот. Сингдира олиш санъати педагогик амалиётда кенг тарқалган шунчаки ҳикоя қила олиш эмас, масалан мажлисларда (пед кенгаш, кафедра йиғилиши) алоҳида кишилар билан яккама – якка суҳбатда (ўқувчила, талабалар, ҳамкасблар билан), мативларни корректиалашга эҳтиёж сезилгандаги оддий суҳбат эмас.

Сингдириш ёки субггестив – бу бир кишининг (ёки гуруҳнинг) бошқасига (ёки гуруҳга) психологик таъсири бўлиб бу жараёнда кишининг эътиқоди қарашлари ва қарорига маълум даражада таъсир ўтказади. Унинг таъсирида киши ўз мотивациясини йўқотади унга қаратилган таъсирни назорат қилолмайди. Кишининг хотиржам ҳолатида ва шу каби мўътадил шароитда

суггестиа ўзининг натижасини кўрсатади. Кўзғолиш юқори бўлган ва ёки хавотирли ҳолатда субггестиа қисқа бўлади. Турли кишилар турли даражадаги сингдирувчанликка уни қабул қилишга сингдирувчи таъсирга ва унга бўйсунушга нисбатан турли даражадаги имкониятга эга бўладилар. Педагог сингдиришга ёрдам берадиган асосий омилларни билиши зарур. Булар: ишончсизлик, хавотир, нотинчлик, ўз-ўзига паст баҳо бериш, ўзини номукамал ҳис қилиш, юқори даражадаги эмоционаллик, таъсирчанлик, мантикий фикрлашнинг заифлиги, авторитетларга ишониш.

Педагогик мулоқот жараёнида очиқ сингдириш (менга ишонинг), (ҳозир ўзингиз ишон ҳосил қиласиз), шунингдек ёпиқ сингдириш – рамзлар, тамойиллар, белгилар, хона жихозлари ва шунга ўхшаш кўриш ва ҳиссий таъсирга эга бўлган воситалар ёрдамида сингдириш.

Маросим (ритуалли) мулоқот. Бу мулоқотдан муносабат қоидаларини мустаҳкамлаш ва уни қўллаб – қувватлаш керак бўлганда; жамоада таъсир ўтказишга; ананаларни яратиш ва сақлашда фойдаланилади. Комуникациянинг бу турини ташкил этиш ўзаро биргаликдаги ҳаракатда маросимлилиқни, бадий жихозлаши, конвенцияга риоя қилишни байрамга ёки маросимга мос кайфиятни, миллий ҳудудий ва касбий ананалар ва қоидаларга таянишни талаб этади.

Умуман педагогнинг мувофиқиятли фаолияти учун кўрсатилган мулоқот моделларининг барчасини эгаллаган бўлиши ва улардан зарур ўринлардан тўғри фойдалана олиши керак.

2.4. Шахснинг педагогик маданияти касбий педагогик фаолиятининг асосий шарти сифатида

Касбий педагогик фаолият мувофиқияти қатор омилларга боғлиқ ўулардан бирипедагогик маданият бўлиб ҳисобланади. “Маданият” сўзи араб тилидан келиб чиққан бўлиб (мадиналик), (шахарлик деган маънони билдиради).

Одатда маданиятни жамият маданияти ва шахс маданиятига бўлинади улар орасида диалектик ўзаро боғлиқлик мавжуд. Шахс маданияти ва жамият маданияти биргаликда ривожланидиган бир бирини яратадиган ва бир-бирини бойитадиган объектлардир. Жамият маданияти халқ меҳнати орқали яратилиди ва шу билан бирга унинг мавжудлиги учун зарур шарт саналади бунда инсон ҳам истемолчи сифатида ҳам моддий ва маънавий яратувчиси сифатида иштирок этади. У мавжуд бўлган маданий кадрларни эгаллайди ва янгиларини яратади. Шу билан бирга ўз ўзини такомиллаштиради.

Маданият деганда жамиятнинг муайян тарихавий ривожланиш босқичи алоҳида бир инсоннинг кучи ва қобилияти тушунилиб у одамларнинг ҳаёт ва фаолиятини ташкил этиш шаклларида уларнинг ўзаро муносабатларда ҳамда улар томонидан яратилаётган моддий ва маънавий кадрларда ўз ифодасини топади. Маданият ижтимоий тушунча бўлиб жамиятдан ташқарига мавжуд бўлмайди. У мулоқотда, ўзаро биргаликдаги ҳаракатдан яшайди ва у орқали етказилади ва ўз навбатида унга таъсир қилади.

Маданият қуйидаги вазифаларни бажаради:

- *инсон ижодкорлиги*, бу жамиятда муайян турдаги шахсни шакллантириш ва ривожлантиришга, унинг идеал фуқаро тўғрисидаги қарашлари ва интилишларига мос бўлишига асосланади.

- *тартибга солиш*, бу ҳар бир жамият аъзосининг мазкур жамиятга муваффақиятли мослашуви ва ушбу жамиятда қабул қилинган қоидалар, меъёрлар, удумлар тизимини ўзлаштириш орқали уларнинг ўзаро муносабатларини бошқаришга асосланади.

Инсон дунёга келиши билан унинг **ижтимоийлашуви** – ижтимоий тажрибанинг барча бойликларини ўрганиш, моддий ва маданий маданият ютуқларини ўзлаштириш жараёни бошланади. Бу жараёнда ижтимоий институтлар – оила, мактаб, оммавий ахборот воситалари, маҳалла ва бошқалар фаол иштирок этади. Жамият ижтимоий институтлар ёрдамида ўзига мос ва ўзи учун яроқли кишини шакллантиради. Бу жараён шуни

англатадики, ҳар бир инсон муайян маънавий захирани ўзлаштиргандан сўнг ўзининг ижтимоий-фаол ҳаётини бошлайди.

Шу тариқа инсон нафақат жамиятнинг “маҳсулоти”, балки унинг муҳолифи, уни яратишдаги фаол субъект ҳам бўлади. У ўзида ушбу жамиятни асрашига эмас, балки уни қайта ўзгартириш импульсини ҳам сақлайди. Айнан аниқ одамлар уларда бор бўлган хислат ва фазилатлар билан ижтимоий қайта ўзгаришларнинг боришига ўз таъсирини ўтказди.

Шахс бир пайтнинг ўзида маданий фаолиятнинг ҳам объекти, ҳам субъекти саналади. Маданият инсонни айнан шундай бўлишга мажбур қилади. Алоҳида олинган бир кишининг маданияти унинг дунёқарашида, ғоявий позициясида, ҳис-туйғулари ва хатти-ҳаракатларида, яшаш ва фикрлаш тарзида намоён бўлади. Инсон муайян турдаги фаолият билан самарали шуғулланиши учун у касбий ва ижтимоий фаолият учун зарур бўлган билим ва малакаларни ўзлаштирган, уларни касбий фаолиятнинг бошқа субъектлари билан биргаликда самарали амалга ошириб, умумижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсадга эришишга ҳаракат қиладиган юксак даражадаги маданиятли киши бўлиши керак. Бу ўринда ўзаро муносабат маданияти компетенция тушунчаси билан чамбарчас боғланиб кетади. Барча маданий воқеликлар инсоннинг анланган хатти-ҳаракатлари натижасида вужудга келади. Жамият ҳам бир бутунликда маданий қурилма саналади.

Маданият динамик ривожланишдаги ижтимоий ҳодиса бўлиб, ижтимоий тараққиёт ва одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан бойитилади ва шаклан ўзгартирилади, янги кўринишга эга бўлади. Аммо шу билан бирга, айнан маданият ва унинг аниқ бир шахс ва жамият томонидан ўзлаштирилиши ички таянч нуқта бўлиб, улар ижтимоий ҳаётдаги номақбул, салбий ҳодисаларга қарши туриш ҳамда ижтимоий тараққиётнинг зиддиятли ҳолатларида уни ҳал этиш йўлини топишга ёрдам беради.

Инсоннинг маданий ривожланишида **ахлоқ** асосий ўрин эгаллайди. У инсонда қадриятларни шаклланишига ва шу қатори унинг хулқ-атворини

назорат қилишга ёрдам беради. У мажбурийликка асосланмаган ва уларга риоя қилиш кишининг тарбияланганлигига боғлиқ бўлади. Ахлоқий меъёрларга риоя қилинмаган ҳолатларда тартиб бузарга нисбатан бир қанча таъсир чоралари – жамоатчилик фикри таъсири: танбеҳ бериш, насихат қилиш, кўпчилик олдида муҳокама қилиш. Ахлоқий меъёр ва қоидаларга амал қилиш уларнинг зарурлигини англаш ҳамда уларга онгли бўйсунушга асосланган бўлиб, унга мажбурлаб бўлмайди. Ахлоқ меъёрлари этика талабларида белгилаб берилган.

Шундай қилиб, **маданиятнинг моҳияти** шахснинг идеалга, комилликка интилишини кўрсатади ва у ички муносабат ва ташқи хатти-ҳаракатларда, хулқ-атворда намоён бўлади. Ички муносабат деганда шахснинг маънавий бойлиги, билими ва ҳис-туйғулари, ташқисига эса – уларнинг кундалик ҳаётда ва амалиётда намоён бўлиши тушунилади.

Шахс маданияти истаклар, интилишлар ва уларнинг амалиётда намоён бўлиши оққали шаклланади ва ривожланади.

Шахс маданиятининг таркиби хулқ-атворнинг когнитив, эмотив инструментал компонентлар мажмуидан иборатдир.

Шахс маданиятининг *когнитив таркиби* теварак-атров, жамият ва инсоннинг ўзи ҳақидаги дунёқараш, фикр-мулоҳаза ва билимлари мажмуидан иборат. Когнитивлик элементи инсон маънавий маданиятининг асосини ташкил этади. У ижтимоий институтлар таъсирида ёки инсоннинг мустақил хати-ҳаракатлари таъсирида шаклланади. У ривожланиши баробарида шахс маданияти ва унинг ўзаро муносабатлари ҳам ривожланиб боради. Чунки чуқур билимларсиз маданият ҳам бўлмайди.

Шахс маданиятининг *эмотив таркиби* инсон психик фаолиятининг ҳиссий-иродавий соҳасини қамраб олади ва у ижтимоий муҳит ва инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари таъсирида шаклланади. Унга шахснинг ҳиссиёти, кечинмалари, симпатияси, антипатияси, шунингдек, мақсадни англаши, уни белгилаши ва унга эришиш учун саъй-ҳаракатлари каби сифатлари киради.

Агар эмотив таркиб ижтимоий институтлар таъсирисида тўғри шакллантирилса, келажакда муҳим ҳаётий стимулга айланиши мумкин.

Маълумотлилик ва истакнинг ўзигина инсонни маданиятли бўлиши учун кифоя қилмайди. Шунинг учун ҳам шахс маданиятининг учинчи элементи – *инструментал ёки амалдаги хулқ-атвор* муҳим аҳамият касб этади ва у инсон кундалик фаолиятида қай даражада ахлоқий меъёрларга амал қилишини кўрсатади. Агар инсонинг кундалик хулқ-атвори ва хатти-характалари алоқ-одоб меъёрларига мос бўлса, уни маданий хулқ-атвор кўникмалари, усуллари, восита ва меъёрларини пухта эгаллаган дейиш мумкин. Педагогикада маданият деганда шахснинг хатти-ҳаракатлардаги маънавий имкониятлари тушунилади.

Шунга кўра, шахс маданияти – бу шахснинг маданият талабларига асосланган билим, кўникма ва малакалари ҳамда уларга кундалик ҳаётда амал қилиши. Инсонни тарбияланган дейиш мумкин, агар унинг хатти-ҳаракатлари онгли равишда ахлоқ ва ҳуқуқ қоидаларига мос бўлса, унинг ички олами ташқи хулқ-атвори билан мувофиқ бўлса.

Ўз навбатида шахс маданияти унинг касбий ва ижтимоий етуклигини, онглилик ва фаоллигини, ишдаги ўртоқлари, ҳамкасблари билан ижобий муносабатларни ўрната олиши, жамоада ишчан ва ўзаро хайрихоҳ муҳитни ярата олишини ҳам ифодалайди.

Шахс маданияти шаклларида бири – бу **педагогик маданият** бўлиб ҳисобланади. Умумий маданият унинг асоси бўлиб, у педагог шахси учун дунёни англашда муайян бир йўналиш беради, унга замон талабларига мос бўлим имконини беради, мулоҳаза кўламини кенгайтиради, аналитик қобилиятлар ва концептуал тафаккурни ривожлантиради. Педагог шахси учун, жумладан унинг касбий фаолияти учун умумий маданиятнинг аҳамияти беқиёс.

Маданий билим ва қадирятлар билан маънан бой бўлган, маданий анъаналарни чуқур ўзлаштирган кишигина ҳақиқий тарбиячи, ўқитувчи, педагог бўлиши мумкин. Ўз навбатида шуни эътиборга оли лозимки, инсонда

маданиятни шакллантирмасдан туриб унга таълим ва тарбия бериш мумкин эмас.

Педагогик маданият умумий маданиятнинг педагогик жараёнда намоён бўладиган хусусий кўринишидир. Педагогик маданият педагогик фаолият таъсирида вужудга келади. Педагогик фаолият педагогик маданиятнинг пайдо бўлишида зарур бўлган шарт-шароит бўлиб, *у педагогик таъриба, педагогик фаолиятда унинг ривожланганлик даражаси , педагог шахсининг ривожланганлик даражасини белгилайди.* Педагогик маданият ривожланганлигининг юқори. Ўрта ва паст даражаларини ажратиш мумкин.

Педагогик маданиятнинг алоҳида компонентлари шахс психологик хусусиятларига (йўналганлик, темперамент, характер, қобилият) қараб ўзига хос тусга эга бўлиб, педагог шахсининг индивидуал портретини ҳосил қилиши мумкин. Бу шундан далолат берадики, умумий хусусиятлар билан бирга ҳар бир педагогнинг касбий маданияти ўзига хослик, индивидуаллик ва бетакрорликка эга бўлади.

Педагогик маданият мураккаб таркибга эга. У ўзиди: умумий ва касбий эрудиция; юқори даражадаги психологик-педагогик билим; педагогик йўналганлик; билиш фаолияти маданияти, педагогик тафаккур маданияти; нутқ маданияти; педагогик кечинмалар маданияти; педагогик йўналтирилган мулоқот ва хулқ-атвор маданияти; ташқи қиёфа маданияти; иш жойи маданияти; педагогик маҳорат кабиларни мужассамлаштиради.

Барча санаб ўтилган компонентлар ўзаро боғлиқ бўлиб, ҳар доим ўзаро алоқада бўлади ва шу билан бирга нисбатан мустақил бўлади. Уларнинг ҳар бири мазмуни кўпқирралидир.

Педагогнинг умумий ва касбий эрудицияси борлиғнинг воқеа ходисалари ва педагогик фаолиятга оид чуқур билимларга асосланади.

Касбий педагогик фаолият инсон фаолиятининг алоҳида турига киради шунинг учун ҳам самарали ва сифатли таълим – тарбия бериш учун **психологик – педагогик билимларни** яхши эгаллаган бўлиш лозим. Айнан шу билимларнинг педагогик кўникма ва малакалар билан уйғунлиги

педагогнинг касбий қиёфасини белгилайди ва тарбиявий таъсирнинг муҳим воситаси саналади.

Педагогик маданиятда **педагогик йўналганлик** алоҳида ўрин эгаллайди. У таянч устун бўлиб унинг атрофида педагогнинг касбий аҳамиятга эга бўлган асосий хусусиятлари мужассамлашади. Педагогик йўналганлик педагоглик касбга иштиёқ, педагогик меҳнатга лаёқат кабиларни ўз ичига олади ва булар педагогнинг ҳаётий эҳтиёжи ва яшаш тарзига айланади. Педагогик йўналганликнинг амалда намоён бўлиши ўқитувчининг педагогик фаолияти унинг ўқувчиларга ҳамкасбларга ва бошқа кишиларга муносабати улар олдидаги масъулият ҳиссида кўринади. Педагогик йўналганликнинг таянч тушунчаларига педагогик эътиқод киради ва у педагогик фаолият жараёнида исчил ҳаракат қилиш мантиқийлик ва мақсадга қараб интилишга ундайди.

Педагогик маданият таркибига **билиш фаолияти маданияти** ҳам киради. У ўқитувчи шахсида билиш жараёнларининг юксак даражада ривожланганлиги, мустақил таълим ва ўз ўзини такомиллаштиришга доимий равишда тизимли ва мақсадли интилишга намоён бўлади. Омадли педагоглар доимий ижодий изланишда бўлишлари билан ажралиб туришади.

Педагогик тафаккур маданияти педагогик таҳлил синтес қобилиятларнинг ривожланганлиги мушоҳада қилиш, танқидийлик, мустақиллик, кузатувчанликнинг кенглиги, фаоллиги, тезлиги, педагогик хотира, ижобий тасаввур кабиларни ўзига мужасамлаштиради. Ўқитувчининг тафаккур маданияти унинг **нутқ маданияти билан боғлиқ** агар унинг сўз бойлиги кам бўлса ўз фикрларни аниқ қисқа ва лўнда баён эта олмайди. Ўқув материални етказиш ва тарбиялашда қийналади.

Ўқитувчининг дунё қараши унинг ўй фикрлари ва ҳис туйғуларини ахлоқий сифатлари ва ўз меҳнати натижаси учун фуқаролик масъулиятини ифодалайди. Айнан дунё қараш маданиятида педагогик хулосалар шаклланганлик жараёни ва натижаси ифодаланади, шахсий қизиқишлар, қадриятлар аниқланади.

Педагогик ҳиссиёт маданияти ўқувчиларга нисбатан хайрихоҳ муносабатда бўлиш уларнинг кайфиятини ҳис этиш, психологиясини тушуниш кўникмаларда намоён бўлади. Айниқса ўқитувчининг педагогик тақтида педагогик кузатувчанликда у аниқ ифодаланади. Педагогик тақд – бу бир вақтнинг ўзида ҳам меъёр ҳисси ҳам таъсир даражаси ҳам назорат қила олиш кўникмаси ва зарур бўлганда бир воситани бошқаси билан мувозанатга келтириш ҳамдир. Педагогик тақд кўпинча ўқитувчининг шахсий сифатларига, унинг фикрлаш доирасига, умумий маданиятига иродаси, фуқаролик позицияси ва касбий маҳоратига боғлиқ. Айнан педагогик тақд ўқитувчи учун педагогик таъсир воситаларни қўллашда ҳис туйғуларини намоён бўлишини назорат қилиб туради. Шунингдек сабр тоқат ўзини тута олиш каби шахсий сифатлар ҳам педагогик тақд билан боғлиқдир.

Педагогик маданият таркибида **педагогик йўналган мулоқот ва хулқ атвор маданият таркиби** муҳим ўрин эгаллайди. Педагогик мулоқот маданияти эшитиш ва суҳбатдошни тинглаш савол бера олиш, алоқа ўрнатиш, бошқа кишини тушуниш, педагогик вазиятларда йўл топа олиш кўникмаларида ифодаланади. Педагогик йўналган мулоқот ва хулқ атвор маданияти асосида педагогнинг касбий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги шахсий сифатлари ётади: хайрихоҳлик, кузатувчанлик, талабчанлик, эътиборлилик, зиёлийлик.

Касбий – ахлоқий маданият ўзида назарий ахлоқий билимлар даражасида шаклланган ахлоқий онг, шунингдек, ахлоқий ҳис туйғуни мужассамлаштиради. У ўз ишини бажаришга нисбатан муносабат ва ахлоқий мавқеёга эга бўлган алоқаларни ифодалайди. Ўқитувчининг касбий – ахлоқий маданияти асосида ахлоқ ва инсон парварлик меъёр ва тамойиллари ётади. Фаол ҳаётий позитция, сўз билан иш бирлиги, тартиб – интизом, ташкилийлик, ҳалоллик, камтарлик, муносиб хулқ атвор ва шу қабилар юқори даражадаги касбий – ахлоқий маданият учун хос сифатлардир.

Ташқи қиёфа маданияти педагогнинг саранжомлигида, қоматнинг тўғрилигида, фикрларнинг жамланганлигида, босиқликда, этик

ифодаланганликда ўзига ишонч билан ҳаракатланиш ва ўзини тутиш кўникмаларида ўз мимика ва пантомимикасини бошқаришда ифодаланади.

Педагогнинг иш ўрни маданияти унинг иш вақти ва шахсий вақтини ташкил эта олишда ҳужжатлар билан, адабий манбалар билан ишлай олиши, зарур ахборотларни белгилаш, қайта ишлаш, уни танлаш ва сақлаш кўникмаларини назарга тутати.

Педагогик маданиятнинг муҳим компонентлардан бири **педагогик маҳоратдир**. Педагогик маҳорат – бу ривожланган психологик – педагогик тафаккур, педагогик билимлар, кўникмалар, малакалар ва ҳиссий иродавий ифодаланган воситалар тизими бўлиб педагог шахсининг юксак ривожланган шахсий сифатлари билан биргаликда унга ўқув тарбиявий топшириқларни ҳал этиш учун ёрдам беради.

Педагогик маҳоратнинг марказий компоненти ривожланган психологик педагогик тафаккур бўлиб, у педагогик фаолиятдаги ижоркорликка асосланади. Маҳоратли педагог тафаккури, мустақиллиги, эгилувчанлиги ва тезлиги билан ажралиб туради. У ривожланганлик педагогик кузатувчанлик ва ижодий тасаввурга таянади. Педагогик ижодкорлик педагогик жараёнда ҳар доим янги ва асосланган таълим – тарбиянинг турли метод ва шаклларни қўллаш олиш, касбий билим ва шахсий сифатларда намоён бўлади. Шунингдек педагогик ғояларни англаш, ўқув тарбия фаолияти усуллари ноанъанавий топшириқларни еча олиш кўникмаларида ҳам ифодаланади.

Педагогик оптимизм – бу ўз кучи ва қобилиятига ишониш ва ўқувчиларнинг қобилиятлари ҳамда имкониятларига, юқори ўқув ва касбий натижаларига эришишга ишониш.

Педагогик техника педагогик маҳорат таркибида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу ўқитувчи учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар метод ва воситалар мажмуи бўлиб улар ёрдамида алоҳида ўқувчи ва бутун жамоага самарали педагогик таъсир кўрсатиш: тўғри услуб ва мулоқот

оҳангини танлай олиш ўз муносабатини ифодалаш меъёри диққат ва ҳис туйғуларни бошқариш кабиларда намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда педагогик маданият компонентлари орасида мураккаб боғлиқликлар мавжуд бўлиб улар шахснинг психологик хусусиятлари ва унда ўқитувчининг шахс ва мутахассис шаклланиши мужассамлашади. Педагогик маданияти эгаллаш мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён. Педагогик маданият элементлари мактабда оилада шакллана бошланади. Аммо педагогик маданиятни фаол эгаллаш жараёни олий таълим муассасаларида ўқитиш жараёнида шакллана бошлайди. Бу ерда ҳаёт ва фаолиятнинг ташкил этилиши жамоадаги муносабат ва энг аввало, мақсадга қаратилган педагогик жараён мавжудлиги туфайли педагогик маданият шаклланишига имконият яратилади. Педагогик маданиятнинг такомилланишуви касбий фаолият ва бутун ҳаёти мобайнида давом этади.

Назорат учун саволлар

2-БЎЛИМ. ПЕДАГОГИКА НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ.

3§ Педагогиканинг умумий асослари

3.1 Педагогиканинг фан сифатида пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Педагогика фан сифатида инсоният жамияти ҳаётига мустақкам ўрнашиб олди. Замонавий таълимни ривожлантириш, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш вазифаларини ҳал этишда Педагогиканинг аҳамияти кун сайин ортиб бормоқда.

Ҳар қандай фан ўзининг тарихига эга бўлиб, табиий ёки жамиятда юз берадиган ҳодисалар, кечадиган турли жараёнлар мазмун-моҳиятини англашга йўналтирилган бўлади. Билимларнинг педагогик соҳаси энг қадимги соҳалардан ҳисобланиб, жамият тараққиёти билан бир хил тарзда ривожланиб келган.

Педагогик билимлар инсон фаолиятининг тарбияловчилик хусусиятини ўзида намоён этиб, ёш авлодни том маънода ҳаётга тайёрлаш вазифаларини бажаради. “Педагогика” атамаси одатда тарбия, инсонни шакллантириш маънолари билан қиёсланади. Тарбиянинг ўзи эса ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш воситаси сифатида инсонийлик жамияти пайдо бўлиши билан бир вақтда юзага келди.

Тарбия интегратив, синкретив шаклда вужудга келиб, ибтидоий одамнинг жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий-ҳиссий жиҳатдан улғайишига туртки бўлди. Тарбия мазмуни ва усуллари онгнинг ривожланиши ва ижтимоий тажрибанинг бойиши натижасида мураккаблашиб борди. Бирор хил алоҳида функцияни бажармаган ҳолда тарбия ҳаётий тажрибани кейинги авлодга етказиш жараёнига хизмат қилди. Бундай кўринишда тарбия дастлабки тўпланган тажрибалар ҳамда овчилик малакаларини онгли равишда бир-бирига ва авлодига ўтказиш асосида инсоннинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқиш даврида 2-3 млн йил аввал пайдо бўлди.

Аждодларимиз учун истеъмол қилинадиган ўсимликлар, жой-манзиллар рельефи, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларини яхши билиш, кучли ҳамда чидамли бўлиш ҳаётий зарурат ҳисобланиб, бундай тажрибани

етказишда коммуникация, яъни алоқа воситаси сифатида тил ҳамда нутқнинг вужудга келиши муҳим аҳамият касб этди. Аста-секин тарбия, инсон томонидан эгалланган тажрибаларни кишидан-кишига, авлоддан-авлодга етказиш жараёни сифатида алоҳида фаолият тури хусусиятларини ўзида мужассамлаштириб, ҳар кунлик яшаш учун кураш ҳаракатига йўналтирилди.

Ибтидоий одамлар ҳаёт кечиришининг бош шарти меҳнат қуроларини ясаш ва улардан фойдаланиш ҳисобланарди. Меҳнат қуролларининг такомиллашиб бориши ва меҳнат мунособатларининг ривожланиши натижасида катта авлод тўплаган тажрибасини ёшларга ўргатди ва шу орқали уларнинг етакчисига айланди. Бундай таълим ибтидоий жамоада тарбиянинг шаклланиш жараёнига асос бўлди. Шундай қилиб, ижтимоий, маданий, маънавий ҳамда ишлаб чиқариш соҳаларидаги тажрибаларнинг тўпланиб, такомиллаштирилиб кейинги авлодга етказилиши инсоннинг Ерда ҳаёт кечириши, фаолият кўрсатиши ҳамда ривожланишига пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Педагогика атамаси Қадимги Грецияда(эр.ав.V-VI) пайдо бўлиб, **“пейдагог”** (грекча **paidagogs: pais(paidos)-бола, ago-етаклайман, тарбиялайман**)- **бола етакловчи** маъносини англатади.

Қадимги Грецияда зодагон-қулдорларнинг фарзандларини мактабга, сайрга кузатиб боровчи қулларни педагог деб аташган. Бу қуллар бошқа тоъбе табақалардан фарқли равишда саводли бўлиб, ўқишни, ёзишни билганлар. Кейинчалик болаларни ўқитиш ва тарбияси билан махсус шуғулланадиган кишиларни педагоглар деб аташган. Шу атамадан инсон таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан педагогика келиб чиқган.

Инсон тарбияси вазифалари ва муаммолари қадим замонларданок кўпгина мутафаккир ва донишмандларнинг ақли-хаёлини банд этиб келган бўлсада, XVII асргача педагогика фалсафа фани доирасида ривожланиб келди.

Илмий-педагогик билимларнинг тарихий таракқиёти қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Фалсафий таълимотлар негизида педагогик ғояларнинг пайдо бўлиши.
2. Фалсафий-педагогик асарлар таъсирида педагогик карашлар ва назарияларнинг шаклланиши.
3. Гипотетик ҳамда тасаввурдаги назариялардан педагогик амалиёт ва тажрибада синалган концепцияларга ўтиш.

Қадимги грек, рим, византия мутафаккирлари, шунингдек, шарқ файласуфлари ва донишмандлари (Сукрот, Афлотун, Арасту, Плутарх, Гераклит, Сенека, Квинталиан, Ваарлам, Иоан, Зардушт, Конфуций, Ибн Сино, Форобий) асарларида инсонлар тарбияси ҳамда таълим тўғрисидаги қимматли фикр ва ғояларни кўплаб учратиш мумкин.

Демокрит: “яхши одамлар бўлиб табиат таъсирида эмас, балки тинимсиз машқлар ёрдамида тарбияланилади” деса, **Сукрот:** “кимки, ўзини англаса, ўзига нима фойдали эканлигини тушунади ва яхши ёмонни фарқлайди” деб ёзади. Унинг: “Мен шуни биламанки, ҳеч нимани билмайман” эътирофи кўпгина аломмалар ва донишмандларнинг олтин қоидасига айлангани ҳам бежиз эмас.

Зардуштнинг: Устоз-тарбиячилар ҳақида :«-ҳақиқат нурлари остида комронлик ва шодмонлик манзилига элтувчидир, сен бу йўлни эзгуликдан огоҳ зотлар учун бино айладинг²» деб куйлаши таҳсинга сазовордир.

Арасту тарбиячининг фаолиятини юқори баҳолаб: тарбиячилар ота-оналардан кўра янада юқорироқ таҳсинга сазоворлар, эътиборга лойиқлар, чунки ота-оналар фарзандларига фақатгина ҳаёт бағишлайдилар, тарбиячилар эса уларга муносиб ҳаётни таъминлайдилар” дейди.

Ҳозирги кунга қадар **Конфуций**нинг “ўрганиш ва ва вақти-вақти билан ўргангани такрорлаш” принципи ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

² “Авесто”. Тарихий-адабий ёдгорлик. А. Маҳкам таржимаси –Т.: Шарқ нашриёти- матбаа концерни. 2001.17-б.

Сенека таълим мустақил фикрли инсонни шакллантириши лозимлигини уқтирган ҳолда: “унинг (ўқувчининг) ўзи гапирсин, хотираси эмас” деб таъкидлайди.

Конфуцийнинг “Сухбатлар ва мушоҳадалар”, Плутархнинг “Тарбия ҳақида”, Квинтилианнинг “Нотиклик таълими”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Қутадғу билиг” Форобийнинг “Ихсо ал улум”, “Бахт саодатга эришув йўли”, Ибн Синонинг “Донишнома”, ”Ҳай ибн Яқзон”, Ибн Рушднинг “Исботлар тизими”, Жалолиддин Давонийнинг “Ахлоқий Жалолий” , Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний каби классик асарларда педагогик фикрлар ва ўғитлар ўз ифодасини топган.

Педагогик вазифалар ва уларнинг ечимини топишга қаратилган масалалар ҳамда педагогик фикр тараққиётига Қадимги Рим файласуфлари – Тит Лукреций Кар(эр.ав.99-54 йиллар), Марк Фабий Квинталиан(42-18 йиллар), ўрта асрларда Квинт Тертулиан(160-220й), Аврелий Августин(354-430 йй), Фома Аквинский(1225-1275 йй), Уйғониш даври мутафаккирлари Витторио де Фельтре(1378-1446 й), Хуан Вивес(1442-1540й), Эразм Роттердамский(1469-1536), Франсуа Рабле(1494-1533й), Мишель Монтень(1533-1592 й)лар ўзларининг беқиёс ҳиссаларини қўшдилар.

Педагогиканинг мустақил фан сифатида ажралиб чиқиши ҳамда кейинги тараққиёти буюк чех мутафаккири Ян Амос Коменский(1592-1670) номи билан бевосита боғлиқ.

Коменскийнинг 1633-1638 йиллар орасида ёзган “Буюк дидактика” асарида биринчи марта болаларнинг ўқув фаолиятини тизимли ташкил этиш назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, классик педагогиканинг асосий тамойиллари ёритилганлиги диққатга сазовордир. Шунингдек, таълим назариясининг муҳим масалалари: таълим мазмуни, таълимнинг кўргазмаллиги, кетма-кетлиги, синф-дарс тизимининг асосий қоидалари кўрсатилганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Асар мазмунидаги ғоялар кейинчалик педагогиканинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Педагогиканинг фан сифатида ривожланиши ва тараққий этиши бир канча босқичларни ўз ичига олади. Мазкур босқичлар китобнинг 3-бўлимида муфассал баён этилган.

Педагогика атамаси бир вақтнинг ўзида турли маъноларни англатади. Булар:

- тарбия, таълим, маълумот мазмуни ва мақсадига қаратилган турли ғоялар, фикрлар, қарашлар тизими;
- тарбия, таълим, маълумот масалалари билан боғлиқ илмий тадқиқотлар соҳаси;
- тарбия, таълим, маълумот йўналиши бўйича амалий фаолият соҳаси, мутахассислик, ихтисослик;
- ўқув предмети;
- санъат, тарбиялаш маҳорати.

Юқоридаги тушунчаларни умумлаштирган ҳолда, айтиш мумкинки: **Педагогика**-инсон тарбиясининг умумий қонуниятлари, муайян жамиятнинг мақсадларидан келиб чиқган ҳолда, баркамол шахсларни тарбиялаш ҳамда унга таълим беришнинг мазмун-моҳияти ва муаммоларини ўрганадиган фанлар соҳаси ҳисобланади.

3.2 Педагогиканинг инсоншуносликка доир фанлар ва билимлар тизимидаги ўрни.

Исталган фаннинг асосий хусусиятларидан бири, унинг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги, алоқадорлиги ҳисобланади. Ўзаро боғлиқлик фан ривожланишининг муҳим манбаси ҳисобланиб, учта кўринишда намоён бўлади.

Биринчидан: бир хил фанлар бошқа фанлар учун методологик асос ҳисобланиб, дунёқараш тизимини шакллантириш функциясини бажаради.

Иккинчидан: бир хил фанлар илмий билимлар мазмуни бошқа фанлар учун ўз тадқиқот предметини чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Учинчидан: фанларнинг ўзаро боғлиқлик жараёнида, илмий тадқиқот соҳаларининг кенгайиши ҳамда бойиши кузатилади.

Турли педагогик муаммолар тадқиқоти инсон ҳақидаги бошқа фанларнинг манбаларидан фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун педагогика ўз ҳолича ривожланмасдан инсоншуносликка доир фанлар билан мустаҳкам, чамбарчас боғланган ҳолда, ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида ўзининг доимий, муқим ўрнига эга ҳолда тараққий этади.

Фалсафа—педагогика фани учун методологик асос ҳисобланиб, дунёқараш тизимини шакллантириш функциясини бажаради. Фалсафий ғоялар педагогик концепциялар, назарияларни яратишга замин яратиб, таълим ва тарбия жараёнининг мақсади ҳамда вазифаларини англаш ва тушунишга ёрдам беради. Шунингдек, шахснинг ривожланиши муаммосини оламни англаш нуқтаи назаридан муҳокама этиб, жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрлар, қоидалар тизимининг инсон камолотига таъсирини ўрганади.

Таълим ва тарбияга оид вазифалар ечимини топишда **психология** алоҳида ўрин эгаллайди. Педагогика ҳамда психология ўртасидаги ўзаро алоқадорлигининг бир қанча муҳим қирралари мавжуд. Уларнинг асосийси – бу фанлар бир хил тадқиқот предметиға эга. Психология-инсон психикаси ривожланиш қонуниятларини ўрганса, педагогика-шахс ривожланиши учун зарур тарбия методлари, усуллари, воситаларини яратиш, шакллантириш, ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Инсонни тарбиялаш, таълим бериш ҳамда маълумотли қилиш том маънода психикани ривожлантириш деганидир.

Ўзаро алоқадорликнинг иккинчи муҳим томони- бу иккала фанлар тадқиқот методларининг(кузатиш, суҳбат, эксперимент, таҳлил) ҳам бир хил эканлигида. Баъзи тест, сўров ва бошқа эмпирик методларни педагогика фани психологиядан ўзлаштирган. Педагогик ҳодисаларни аниқлаш, тасвирлаш, тушунтириш, тизимға солиш мақсадида педагогика, психологик билимлардан фойдаланади. Кўпгина замонавий педагогик таълимотлар

замирида бихевиоризм, психоанализ, гештальтпсихология, когнитив психология каби психологик назариялар ётади.

Педагогика–**биологик фанлар: физиология, анатомия, тиббиёт** билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Таълим олувчиларнинг жисмоний ҳамда руҳий ривожланиши механизмларини тушуниш учун, инсон организмини бир бутун ҳолда ўрганиш, алоҳида аъзоларнинг ҳаётчанлик қонуниятларини, шунингдек функционал тизимларнинг фаолиятини билиш муҳимдир.

Олий нерв фаолияти қонуниятларини билиш, шахснинг мукамал ривожланиши учун зарур бўладиган ривожлантирувчи, таълим берувчи технологияларни тузиш ва қўллаш имкониятини беради.

Педагогика фани ўз вақтида **социология, сиёсатшунослик, иқтисод, ҳуқуқ ҳамда бошқа ижтимоий-иқтисодий** фанлар билан ҳам боғлиқ ҳолда ривожланади. Социология – ижтимоий муносабатлар мазмуни, уларни ташкил этиш шартлари хусусида маълумотларга эга бўлиш асосида таълим-тарбия жараёни иштирокчиларининг ўзаро муносабатларини самарали ташкил этиш учун имконият яратади. Сиёсатшунослик - жамият сиёсий ҳаёти ривожланиши қонуниятларини ўрганиш билан бирга сиёсий фаолиятнинг ватанпарварлик, ахлоқий, эстетик хусусиятларини муҳокама қилиб, педагогика фани учун у ёки бу сиёсатчиларни вояга етказган таълим муҳити шарт-шароитларини таҳлил қилишга ёрдам беради.

Замонавий педагогик фикрлар тараққиётини **тарих ҳамда маданиятшуносликка** оид билимларсиз тасаввур қилиш қийин.

Педагогиканинг ривожланиши учун тарихга назар ташлаб, фаннинг ривожланиш ва тараққий этиш босқичлари, педагогик таълимотлар, ғоялар, қарашлар мазмунини ўрганиш ниҳоятда муҳимдир. Ўз навбатида маданиятшунослик – ўқувчиларда инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий маданият асослари ҳақидаги тасаввурни шакллантириш, уларда замонавий маданият ютуқларидан фойдаланган ҳолда, маданий хулқ-атвор хислатларини таркиб топтириш учун хизмат қилади.

Педагогиканинг **математика, информатика, дастурлаш, систематалогия** фанлари билан узвий боғлиқлиги ҳам яққол намоён бўлиб бормоқда.

Педагогик тадқиқотларнинг ишончлилигини таъминлаш мақсадида математик-статистик методлардан фойдаланишнинг аҳамияти беқиёслиги маълум. Таълим жараёнини самарали ташкил этиш, юксак маънавий-ахлоқий салоҳият ва юқори малакали мутахассисларни тайёрлашда ўқитишнинг ахборот технологиялари муҳим ижтимоий-педагогик аҳамият касб этади. Зеро, ахборотлаштириш–фан-техниканинг муваффақиятли ривожланишини таъминлаш мутахассисларнинг инновацион–индустириал камолоти ва интеллектуал фаолиятини ахборотли малакага айлантиришнинг асосидир.

Турли ўқув фанларининг **хусусий методикалари** учун педагогика назарий асос бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли фанларнинг аниқ, хусусий методикалари педагогика фани олдига янги назарий ва методик вазифаларни кўйиб, уларнинг ечимидан ўз фаолият соҳасида фойдаланади.

3.3 ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Ҳар қандай фаннинг объекти ва предметини фарқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Фаннинг объекти- шу фан тадқиқот этадиган воқеълик қисми яъни, ўрганиш сатҳи, майдони ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, **педагогика фанининг объекти**- педагогик жараёнда кечадиган тарбиялаш, таълим бериш, ривожлантириш асосида шаклланадиган **инсон** ҳисобланади.

Педагогика ўзининг объектини – ривожланаётган, доимий юксалиш шароитидаги инсонда англайди. Бу инсон доимий равишда табиат ҳамда жамият қонуниятларига бўйсуниб, улар билан уйғунликда фаолият кўрсатади.

Фаннинг предмети- объектдаги бевосита ўрганиладиган аниқ соҳа бўлиб, у ўз хусусиятлари, сифатлари ва жиҳатларига эга.

Предмет-бу тадқиқотчи (субъект) томонидан мазкур объектда қўйилган вазифани ўрганиш соҳаси ҳисобланади.

Педагогика фанининг предмети- бир бутун яхлитликдаги педагогик жараённинг қонуниятлари ва моҳияти ҳисобланиб, шахснинг шаклланиши ва ривожланиши ушбу жараёнда кечади.

Лўнда қилиб айтганда **педагогиканинг предмети** - инсон ривожланишини таъминлайдиган **педагогик жараён**дир.

Замонавий педагогик жараён бир қатор ўзаро боғлиқликдаги жараёнлар: ўқитиш, тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш, ривожланиш, таълим, психологик тайёргарликни ўзида қамраб олади.

Замонавий талқинда педагогиканинг объекти бўлиб-педагогик жараён иштирокчиларининг ўзаро таъсири ҳисобланса, предмети эса- ўзаро таъсирнинг мақсади, мазмуни, йўллари ҳамда педагогик технологияларда ўз аксини топади.

Педагогиканинг предмети янада яққолроқ ҳолда педагогик категорияларда намоён бўлади. Уларнинг энг аҳамиятлилари: педагогик жараён, ўқитиш, тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш, педагогик принциплар, таълим ва тарбиянинг шакл ҳамда методлари ҳисобланади.

Педагогика-инсоннинг бутун ҳаёти давомида ривожланиш воситаси ва фактори сифатидаги педагогик жараённи ташкил этиш ва амалга оширишнинг қонуниятлари, принциплари, методлари, воситалари, шакллари ўрганувчи фан ҳисобланади.

Педагогик назариялар пойдеворида инсон табиати, унинг етилиши, ўсиши, ривожланиши ҳақидаги ғоялар ётади.

Умуман олганда, Педагогика фани ҳам бошқа фанлар қаторида ўзи ўрганадиган фаолият соҳасидаги ҳодисаларни тасвирлаш, тушунтириш, башорат қилиш функцияларини амалга оширади. Аммо педагогика илми ижтимоий-гуманитар соҳани ўрганиш асносида ўз алоҳида хусусиятларига ҳам эга.У ўрганилаётган соҳани фақатгина объектив намоён қилиш билан чегараланиб қолмайди. Ундан педагогик воқеъликка таъсир кўрсатиш, уни

Ўзгартириш, такомиллаштириш талаб қилинади. Шу сабабли, педагогика илмида иккита функция бирлашади. Яъни илмий-назарий (педагогик воқеъликни ўз борида қабул қилиш), ҳамда конструктив-техник(педагогик воқеълик аслида қандай бўлиши керак).

Педагогика илмининг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

-Ижтимоийлик-педагогика илми авваламбор ижтимоий вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган ва қаратилган бўлади.

-гуманитар- педагогика илми ўз моҳиятига кўра гуманитар ҳисобланиб, инсонни ўрганиш, унинг шахс сифатида шаклланиши ва ривожланишини ўрганади.

- очиқлилик- педагогика илми бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олади.

Педагогика қуйидаги асосий муаммоларни ўрганади :

-педагогик жараён қонуниятлари моҳиятини аниқлаш ва таҳлил этиш, шахснинг шаклланиши ва ривожланиши ҳамда уларнинг таълим-тарбияга таъсирини ўрганиш;

-тарбия, маълумот, таълим мақсадларини аниқлаш;

-тарбия, маълумот, таълим мазмунини ишлаб чиқиш;

-таълим ва тарбия технологиялари методларини ишлаб чиқиш ва тадқиқ қилиш.

Ўзбекистон Республикасида демократик, инсонпарвар ҳамда ҳуқуқий жамиятни барпо этиш шароитида педагогика фани юксак маънавий ва ахлоқий талабаларга жавоб берувчи юқори малакали, рақобатбардош кадрларни тарбиялаш ва вояга етказиш тизимини ишлаб чиқиш, миллий истиқлол ғояси асосида таълим ва тарбия назариясини ижодий ривожлантириш вазифасини ҳал этади. Мазкур жараёнда қуйидаги **вазифаларни** бажаришга эътибор қаратилади:

-Маънавий ва ахлоқий талабаларга жавоб берувчи юқори малакали кадрни тарбиялашга йўналтирилган педагогик жараённинг моҳиятини ўрганиш.

-тарбия, таълим, ўқитиш соҳасидаги қонуниятларни аниқлаш, таълим ва тарбия тизимларини бошқариш;

-илғор педагогик фаолият тажрибаси ҳамда амалий фаолият натижаларини ўрганиш, умумлаштириш;

-педагогик жараён ва унинг тузилишидаги ижобий ҳамда салбий ҳолатларни таҳлил қилиш;

-замонавий педагогик ҳамда ахборот технологияларини амалиётга кенг жорий этиш;

-таълим-тарбия, ўқитиш тузилмаларини бошқариш тизими учун янги метод, шакл ва воситаларни ишлаб чиқиш;

-педагогик назария ва амалиёт ривожланишини башорат қилиш;

-педагогик тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш.

Шунингдек, электрон дарсликлар ва кутубхоналар, таълим сайтларини яратиш, давлат таълим стандартлари, маълум шароитда риоя қилиниши лозим бўлган умумий қоидалар, талабаларни ишлаб чиқиш, автоматлашган ўқитиш тизимлари ва дастурларини жорий қилиш каби вазифалар ҳам педагогиканинг ривожланиши учун хизмат қилади.

3.4 ПЕДАГОГИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Ҳар бир фан ўзининг таянч тушунчалари, қонуниятлари, тамойиллари, қоидалари тизимига эга. Айнан мана шу ҳолат унинг фан сифатида эътироф этилишини кафолатлайди.

Инсоншунослик фанлари тизимида педагогика фанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у шахсни шакллантириш ва ривожлантириш учун тарбия, таълим, маълумот қонуниятларини ўрганади ва уларнинг яхлитлигини, уйғунлигини таъминлаш учун педагогик шарт шароитлар яратади.

Шу боис педагогика фанининг асосий тушунчалари (категориялари) тарбия, таълим, маълумотдир.

Тарбия- аниқ мақсадга йўналтирилган таъсир ҳисобланиб, ижтимоий-тарихий тажриба асосида ёш авлодни ҳар томонлама ўстириш, унинг онги, ҳулқ-атвори ва дунёқарашини таркиб топтиришга йўналтирилган жараёндир.

Тарбия жараёнида инсонда алоҳида хусусиятлар, қарашлар, фикрлар ривожланиши билан бир қаторда, унинг интеллект(ақлий қобилияти), жисмоний ҳамда руҳий сифатларини таркиб топтириш амалга оширилади. Тарбия инсон маънавий олами-кўзгусидир.

Тарбия ҳақида педагогик нуқтаи назардан кенг маъно берадиган бўлсак, таълим тарбия муассалари тизимида амалга ошириладиган бутун ўқув тарбия жараёнининг бирор мақсадни амалга ошириш учун олдиндан ташкил этилган фаолият тушунилади.

Миллий мустақиллик тарбиясининг мақсади меҳнат ва ижтимоий фаолиятга, Ватан ҳимоясига тайёр бўлган, баркамол шахсни таркиб топтиришдан иборат. Зеро, «Юртига Ватанига муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари, халқимизнинг қон - қонига сингиб кетган азалий хусусиятдир. Ана шу ноёб инсоний фазилатларни асраб - авайлаб ва янада такомиллаштириш, фарзандларимизни озод ва демократик Ўзбекистоннинг муносиб ўғил - қизлари этиб тарбиялаш масаласи маънавий соҳасидаги ишларимизнинг асосий йўналишини, ташкил этмоғи керак»³.

Иккинчи асосий педагогик категория-**таълим** яъни ўқитиш, билим бериш, кўникма, малакалар билан қуроллантириш тушунчасидир. Ўқитиш ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро муносабатидан иборат бўлган, аниқ мақсадга қаратилган жараёндир. Таълим жараёнида ўқувчилар, ўқитувчи бошчилигида инсоният томонидан яратилган, ҳаёт учун, келажак фаолияти учун зарур бўлган илмлар билан қуролланидилар, амалий кўникма ва

³ Қаримов И.А Ўзбекистоннинг сиёсий ва ижтимоий иқболнинг асосий тамойиллари Т. «Ўзбекистон», 1995, 51 бет.

малакаларга эга бўладилар. Таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятлардан яна бири шундан иборатки, бу жараёнда ижодий тафаккур ривожланиши, интеллектуал қобилиятларни жадал ўсиши, мустақил билим олиши учун имкониятлар яратилади. Агар бу жараён ўқитувчи ва ўқувчининг фаоллиги асосида ташкил этилмаса ўқишдан кутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Ўқитувчи бу жараёнда фақат маълумотлар баён қилиш, ўзлаштириш жараёнини бошқариш билан чекланмай, ўқувчилар ўқув-билув фаолиятларини ташкилотчиси бўлиши керак.

Асосий педагогик категориядан яна бири **маълумот** тушунчасидир. Маълумот- таълим тарбия жараёнининг натижаси орқали эгалланган билим, кўникма малакалар йиғиндиси ва шаклланган дунёқарашлар мажмуидир. Маълумот олишнинг тўғри ва ишончли йўли давлат таълим стандартлари бўйича билим берадиган, аниқ режалар, дастурлар асосида ўқув юртларида ташкил қилинадиган таълим-тарбия жараёнидир. Маълумот таълим тарбия натижасидир.

Хуллас, педагогиканинг асосий категориялари тарбия, таълим, маълумот жараёнида ўқувчилар маънавий ахлокий юксакликка эришадилар, қўлга киритилган илмий билимлар ёрдамида ўз дунёқарашларини шакллантирадилар, интеллектуал қобилиятлари, ижодий тафаккурлари, аклий фаолликларини намоён қиладилар, жисмоний кучларини ривожлантирадилар.

3.5 ПЕДАГОГИКА ФАНИ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Замонавий шароитда педагогика фанинг ривожланиши илмий билиш методлари ва методологияси муаммоларига алоҳида эътибор қаратишни тақозо этади. Мос равишда педагогика илми ва педагогик фаолият, тарбиявий таъсир кўрсатиш, англаш ва билишнинг назарий қоидалар тизимига таянади.

Педагогика фани методологияси: фалсафий, илмий, технологик жабҳаларни қамраб олади.

1. Фалсафий ғоялар педагогика учун умумметодологик вазифани бажариб, тадқиқотларда қўлланиладиган билиш принциплари педагогиканинг илмий-амалий асосларини ташкил этади.

Атрофдаги оламни билишнинг фалсафий асоси сифатида диалектика асосий аҳамиятга эга. Диалектика принциплари инсон ҳаётининг моҳияти, унинг табиат ва жамиятдаги ўрнини кўрсатишга хизмат қилади. Фалсафий принциплар сифатида: умумий алоқадорлик принципи, ривожланиш принципи, детерменизм принциплари педагогик ҳодисалар моҳиятини аниқлаш, турли ҳолатларда педагогик вазифалар ечимини топиш, таълим ва тарбия методлари, шакл, воситаларини тўғри танлаш имкониятини беради.

Методологияда диалектика қонуниятлари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Диалектика қонуниятлари педагогик муаммоларни аниқлаш, педагогик ҳодисалар ривожланишини башорат қилиш, педагогик вазифаларнинг аниқ ечимини топишга асос бўлиб хизмат қилади.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни-илмий-педагогик муаммони шакллантиришга хизмат қиладиган педагогик ҳодисалардаги асосий қарама-қаршиликларни аниқлашга ёрдам беради.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларга ўтиш қонуни- педагогик ҳодисалардаги ўзгаришлар ва уларнинг ривожланишини башорат қилишга ёрдам беради.

Инкорни инкор қонуни- педагогик ҳодисаларнинг оддийдан мураккабга ўтиш жараёнининг ривожланиши, бу жараёндаги янгилик ва эскилик ўртасидаги муносабатлар мутаносиблигини аниқлаш имкониятини беради.

2. **Илмийлик сатҳи**-фанда илмий тадқиқотлар орқали таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш, унинг ҳар бир элементларини бир бутун яхлитликда ўрганишнинг методологик асоси сифатида намоён бўлади.

3. **Технологик сатҳи**- тадқиқотларнинг аниқ методлари, йўллари, усулларини ўзида мужассамлаштирган методика тушунчаси назарда тутилади. Бунда педагогиканинг ўзига хос хусусиятлари, унинг бошқа

фанлардан фарқли томонлари алоҳида ўрганилиб, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга йўналтирилган ғоялар, қарашлар, таълимотлар мазмуни методологик манба сифатида эътироф этилади.

Умуман олганда, педагогик тадқиқот ва фойдали амалга оширишда қуйидаги принципларга амал қилиш лозим:

- мақсадга йўналтирилганлик;
- янгиликка интилиш;
- тизимлилик;
- объективлик;
- ишончлилик
- натижа ва хулосаларнинг далилланганлиги.

3.6 ШАХС РИВОЖЛАНИШИНИНГ УМУМИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ.

Баркамол авлодни тарбиялаш учун аввало инсоннинг ўсиб, ривожланиб бориши, шахс бўлиб шаклланиши билан боғлиқ бўлган маълумотлар ҳақида фикр юритиш лозим. Шунини эътироф этиш жоизки, шахсни шакллантириш, ривожлантириш ва тарбиялаш ҳар бир ижтимоий - иқтисодий жараённинг объектив ва субъектив қонунлари билан боғлиқ. Шахснинг шаклланиши ва ривожланиши мураккаб жараён ҳисобланиб, у кўплаб ички ва ташқи таъсирлар омиллар орқали рўёбга чиқади.

Инсоннинг шахс сифатида шаклланиши, ривожланишини аниқлашдан аввал «одам», «инсон», «шахс» тушунчаларини кўриб чиқайлик.

«Одам» - ҳайвонот оламининг олий маҳсули. Олий маҳсул эканлигининг сабаби, у фикрлаши, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга. Мабодо шу хислатлар «одам»да бўлмаса, у индивидлигича қолади.

Илмий педагогик - психологик назарияларнинг таълимотига кўра «одам» индивид шаклида дунёга келади, индивидуал ҳаёти давомида анатомик - физиологик хусусиятларни ажратиш, кўпайиши, катталашуви натижасида инсон бўлиб вояга етади.

Одам - ижтимоий жонзот бўлиб, меҳнат қуроғларини ишлаб чиқадиган, уларни ўзининг яшаши учун ва ташқи муҳитга таъсир кўрсатиши учун ишлата оладиган ердаги жонзотларнинг энг олий онгли организмларидан биридир.

Одам индивидуал хаёти давомида хотира, сезги, фаросат, тасаввур, ирода, хаёл, идрок каби хусусиятларга эга бўлади, яхшини ёмондан, халолни харомдан фарқ қилади, иффатни, хаёни кадрлайди. Бу одамнинг инсоний фазилатларидир.

Демак, одамнинг ривожланиши бу юкорида таъкидлаганимиздек, организмнинг анатомик тузилиши, физиологик, психологик функциялар, фаолият ва харакатнинг микдор ва сифат жихатидан ўсганлиги, ривожланганлигидир. Хўш ривожланиш нима?

Ривожланиш-яъни, ўсиш жисмоний жихатдан бўй - гавда оғирлиги, қон босими, ўпка, қўл - оёқ, мускулларнинг, психик жараёнлар диккат, хотира, тафаккур, нутқ, тасаввур, ирода хусусиятлари, фаолият турлари - ўйин, ўқиш, меҳнат, спорт ва ҳоказонинг ўсишидир.

РИВОЖЛАНИШ - шахсий, ирсий, биологик, ижтимоий — иқтисодий билимларнинг йўналишини кенгайтишидир. Инсон тирик организм сифатида маълум мақсад асосида фаолият кўрсатади ва шу фаолияти давомида ўсиб, ривожланиб боради. Ривожланиш бола вазнининг ошиши, суяк ва мускул тизимининг, тана, гавда аъзоларининг, нерв функционал фаолиятининг камол топиши ақл - заковатининг ўсиб боришидир. Шундай қилиб, инсон ўсиб, ривожланиб шахс сифатида шакллана боради. Хўш шаклланиш нима?

ШАКЛЛАНИШ - бирон бир нарсанинг бир жойга тўпланиши, йигилиши демақдир. Шахснинг шаклланиши деганда, унинг хулқ - атворида, ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсирида тажрибалар, муносабатлар, ахлоқий сифатларнинг тўпланиши тушунилади.

«Шахс» шаклланиши тушунчаси мисолида изохлайдиган бўлсак - инсон шахсидаги, жисмоний, ахлокий, психологик, хусусиятларнинг кўпайиб, тўпланиб, мустахкамланиб бориши тушунилади.

«Тарбия» кишининг камол топишида ривожланишга доир бўлган хусусиятларнинг мақсадли режа асосида таъсир этишини ташкил этади.

Айни пайтда тарбиянинг вазифаси, мазмуни, методлари доимо тарбияланувчиларнинг ривожланганлиги даражасига боғлиқ бўлади ва педагогиканинг бирор мақсадга қаратилган ишлари таъсирида ўзгаради.

ТАРБИЯЛАШ - ўсиб бораётган ёш авлодни давр ва ижтимоий - иқтисодий талаб ҳамда эҳтиёжлар асосида катталар тажрибасини эгаллашга, ундаги ижтимоий ҳаётга кўшилиши учун амалга ошириладиган зарурий ва мажбурий фаолият.

ШАХС - одамнинг жамият аъзоси сифатида ўз - ўзини англаши, тафаккурини, фаолиятнинг объективлигини, мулоқот ҳамда билувчанликни ташувчанлигидир.

1) Кенг маънода инсон - киши индивиди.

2) Тор маънода - муайян жамият аъзоси бўлган индивиднинг ижтимоий жихатдан ахамиятли, барқарор хислатлар мажмуи.

«Шахс» тушунчасини «индивид», - «индивидуал», (биологик зот, ҳар биркиши) ва «Индивидуаллик» (инсоннинг такрорланмас ўзига ҳос хусусиятлари) тушунчаларидан фарқ қилиши керак. Индивидуал муайян ижтимоий муносабатларнинг ҳосили бўлган тақдирдагина шахсга айланади.

Шахс онг ва ўз - ўзини англаш пайдо бўлганидан сўнг вужудга келади. У философия, психология, социология ва педагогиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Демак, одам шахс сифатида дунёга келмайди, балки унинг индивидуал инсонга, сўнгра шахсга айланишида ҳаётнинг объектив ва субъектив омиллари таъсир кўрсатади. Шахс ижтимоий ҳаёт давомида ривожланиши жараёни

сабабли мураккаб тараккиётни бошидан кечиради ва шахс бўлиб шаклланади. Шу туфайли шахс ижтимоий ходиса ёхуд социал тузумнинг махсулидир.

Наинки шахс ижтимоий тузумнинг махсули экан, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек «Юртимизда истиқомат қилувчи барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан катъий назар, муносиб ҳаёт шароитини яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги қафолатланадиган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш ва шулар асосида Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига эришиши» республикамиз ёшларини шахс бўлиб шаклланиши учун имкон яратади⁴.

Шахснинг шаклланиб камол топишида ирсият, мухит, таълим - тарбия, шахс фаоллигининг ахамияти катта. Уни таълим - тарбия жараёнида ҳисобга олиш, ҳар боланинг индивидуал - рухий сифатларини синчиклаб ўрганиши, қизиқиши, майл - хавасини ҳисобга олиш, бола яшаётган мухитни, тарбияланганлик даражасида таяниш ҳар қандай болани етук, баркамол шахс қилиб тарбиялаш имконини беради.

Ирсият - болага ота - онадан, авлод - аجدодларидан туғма хислатлар, яъни наслдан - наслга ўтадиган ирсий (биологик) хусусият, ўхшашликлар мажмуидир. Туғма хислатлар - бу инсон организми, анатомио - физиологик тузилмасининг таркибий қисмидир. Бундан ташқари, инсон организмнинг ўзига хос хусусиятлари кўзининг, сочининг ранги, қадди - қомаги, сўзлаш, тик ҳолатда юриш, фикрлаш ва меҳнат қилиш қобилияти каби бир қатор хусусиятлар ҳам туғма хислатларга киради.

Инсон шахсининг, ҳуқуқ-атворининг, одоб-ахлоқининг ривожланишида биологик омилларнинг етакчи роли мавжуд деб талқин

⁴ И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафқураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. - Т.: «Ўзбекистон», 2000, 13 бет.

килган оқимлар префоризм ва бихевиоризмдир. Бу таълимот намоёндалари фикрича, шахсда бўлиши лозим бўлган барча хусусиятлар, шу жумладан, онг ва ақлий қобилиятлар наслдан - наслга ўтади. Гўё инсоннинг ақлий қобилияти, шахсий сифатлари, унинг кўзи, сочининг ранги, бармоқлари, тишлари табиат томонидан қондош инъом этилган бўлса, улар ҳам шундай табиатдандир.

Америка прагматик педагогикасининг отаси Джон Дьюи ҳам шахснинг ривожланишини биологик нуқтаи назардан баҳолаб, "Шахсда мавжуд бўлган ақлий қобилиятлар - бу туғмадир. Ҳақиқий тарбия ташқаридан киритилган нарса эмас, у туғма хусусият ва қобилиятларни ўстиради", - деб ёзади.

XX асрнинг бошларида немис зоологлари Ф Мюллер, Э Геккеллер, биогенетиклар Болдуин, Чемберлинлар боланинг рухий жихатдан ўсишини назарда тутиб, биогенетик қонун алоҳида ривожланади, деб таърифлайдилар Маълумки, биогенетик қонунга кўра, «Онтогенез филогенезни такрорлайди», яъни ҳар бир организм ўзининг эмбрионал тараққиётида ўзидан аввалги барча босқичларни такрорлайди Бу дегани, индивидуал организм ўзининг тухум хужайра ҳолатидан мукамал ҳолатга етгунча бошидан кечирган қатор шаклларни шу организмнинг аجدодлари босиб ўтган жуда кўп шаклларнинг қисқа, ихчам такрорланиши демакдир.

Назаримизда боланинг ривожланиши, камол топишида қайд этилган жараён ўртасида ўхшашликлар бўлиши мумкин. Аммо боладаги ақлий қобилият, шахсий хусусият табиий таъсирда қўйилса, бошқарилмаса, йўналтирилмаса у дастлабки вақтида қандай бўлса, шундай қолиши мумкин. Рухий тараққиёт мақсадли йўналтирилган ҳолда ривожланиши мумкинлиги фанга исботланган. Бу ташки муҳитга ва таълим - тарбияга ҳам боғлиқ.

Шахснинг ривожланиши ва тараққий этиши мураккаб жараёндир. Шахснинг рухий ҳолатлари, ақлий қобилиятлари, инсоний фазилатлари

унинг атроф - муҳит билан мулоқоти натижасида, меҳнат қилиш жараёнида шаклланади ва ривожланади. Илк болалик чоғида хайвонлар олиб кетган ва улар орасида ўсганларнинг тик туриши, сўзлашиш, фикрлаш қобилияти ва бошқа инсоний хусусиятларни йўқотганлигини далолат берувчи далиллар орасида исботланган.

Бу фактлар кишининг ривожланишида **муҳит** аввало ижтимоий муҳитнинг аҳамиятини тасдиқлайди.

Табиий истеъдод нишонларининг ривожланиши учун тегишли шароит (ижтимоий - сиёсий, иқтисодий ва ҳоказо) ва муайян тарбия зарур.

Ижтимоий муҳит кишига таъсир этадиган ташқи воқеаларнинг йиғиндисидир. Ижтимоий муҳит кўп жиҳатдан социал шарт - шароитларига бевосита боғлиқ. Бола туғилиши билан ижтимоий ҳаёт шароитлари, тайёр ижтимоий онг шаклларига дуч келади. У меҳнат шароити таъсирида ўсади, улғаяди. Кишиларнинг ўзаро мулоқотлари натижасида нутқ шаклланади, ўсади, лаёқат ривожлана боради. Боладаги ирсий белгиларнинг ўсиши, камол топиши, инсонлар муҳити, яшаш шароити ва тарбиясига боғлиқ десак хато бўлмайди. Зеро, Алишер Навоий - шоир, Эйнштейн - физик, Улуғбек - астроном, Ибн Сино - табиб бўлиб туғилмаган улардаги лаёқат куртакларининг ривожланиши, истеъдодига айланишида ижтимоий муҳит, таълим - тарбия муҳим роль ўйнаган.

Шуни алоҳида эътироф этиш жоизки, шахснинг барча рухий сифатлари-одоб ахлоқи, хулқий фазилатлари, ақлий салоҳияти муҳит ва тарбиянинг ўзаро таъсири асосида вужудга келади. Шунинг учун ирсият ривожланишига таъсир кўрсатади, аммо ҳал қилувчи омил бўла олмайди.

Қайд қилиб ўтганимиздек, шахс сифатларининг ривожланишида ташқи атроф, ижтимоий муҳит билан бирга шахсни мақсадли шаклланишига йўналтирилган **таълим - тарбия** муҳим аҳамият касб этади. Болани ўраб турган муҳит, одамлар, меҳнат ва тил оқибат натижада тарбия воситасига айланади.

Таълим тарбия жараёнида ирсият ва мухит бера олмаган нарсалар, ходисалар ўзлаштирилади. Туғма қобилиятлар ривожланади, керакли томонга ўзгартирилади, мухитнинг салбий таъсири натижасида юз берган нуқсон камчиликлар, ҳам тугатилиши мумкин. Таълим жараёнида билимлар, кўникма ва малакалар ҳосил бўлибгина қолмай, илмий дунёқараш шаклланиб, камолотга эришиш рўёбга келади. Билимларни эгалланиши болани ҳам жисмоний, ҳам маънавий етукликка эришиши учун имкон туғилади. Маълумки, ривожланишда мустақиллик ва фаоллик ҳам мавжуд. Инсоннинг камол топиш жараёнида фақат ирсият, ижтимоий мухит ва таълим - тарбия муҳим аҳамият касб этмай, шахс фаолиги, мустақиллиги ҳам катта роль ўйнайди. Зеро, шахснинг ўзи таълим-тарбия жараёнига фаол иштирок этсагина туғма лаёқатни уйғотади. Истеъдод, қобилиятларни ўстира олади; қобилият, истеъдоднинг рўёбга чиқишига инсоннинг мустақил фикрлаши, билим олиши, таълим - тарбияда фаол иштирок этиши муҳим аҳамият касб этади.

Мехнат, билим, маҳорат, ижод инсон ҳаётининг бош мезони. Мезон фаолият орқали амалга оширилади мехнат қилиш, изланиш жараёнида, яъни фаолият жараёнида ютуқлар қўлга киритилади, маҳоратга эришилади.

Катга ўзбек энциклопедиясида қайд қилинишича, «фаолият — атрофга, оламга нисбатан инсоннинг ўзига хос актив муносабат шакли. Ҳар қандай фаолият, мақсад, усул натижасида ва жараёнлардан иборат».

Фаолият тарбияланувчиларнинг ижтимоий муносабат ва ижтимоий хулқ-атвор тажрибаси билан бойитувчи муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Бунинг учун фаолиятга педагогик раҳбарлик методларини шарт қилиб қўювчи қуйидаги қонуниятларга амал қилиш зарур.

а) Хилма - хил фаолият турларидан комплекс фойдаланиш, зеро уларнинг ҳар бири муайян тарбияловчи характерга эга.

б) Ҳатто ижтимоий қимматли фаолият ҳам «ўз маъно мазмунича» бўлмаса, тарбияланувчига таъсир кўрсатмаслиги мумкин.

в) Фаолият жараёнида мақсадга қараб усулларни аниқ танлаш лозим.

г) Тарбиянинг турли усул ва методларини бирга қўйиб олиб боришда уларнинг бир-бирига яқин эканлигини ҳисобга олиш керак.

Ҳар қандай ижтимоий - фойдали фаолиятнинг вазифаси очиб берилган тақдирда, тарбияланувчиларга ижобий таъсир қилиш мумкин. Бунда фаолиятнинг жозибадорлиги ижтимоий аҳамияти, унинг бола, мактаб, давлат учун зарурлиги аниқ кўрсатилиши лозим.

Қобилият ва истеъдоднинг рўёбга чиқишида инсоннинг муайян фаолиятга қизиқиши, меҳнат қилиши катта роль ўйнайди. Шунинг учун мактаб ўқувчиларини ёшлиқдан бошлаб ўқиш меҳнатни тўғри йўлга қўйиш, мустақилликка ўргатиш муҳимдир. Чунки ҳаётда шундай воқеалар учрайдики, айрим кишиларда болалик ва мактабда ўқиб юрган вақтларида қулай муҳит ва таълим - тарбия тўғри йўлга қўйилишига қарамай туғма истеъдод ва қобилият намуналари тўла намоён бўлмайди. Бироқ, кейинчалик кунт билан ва мустақил ишлаш, ғайрат ва қатъиятлик кўрсатиб меҳнат қилиш натижасида улар катта қобилият эгалари сифатида майдонга чиқишади.

Чунки, ҳар бир инсонда яширин истеъдод ва қобилият мавжуд бўлади, уни рўёбга чиқариш ўқитувчи маҳоратига, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатишга боғлиқ. Бу тезкор фаолият натижасидир.

3.7 ЯХЛИТ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН.

Умумий тарзда олганда, Педагогиканинг предмети-инсонлар ўзаро таъсирининг алоҳида шакли сифатидаги педагогик жараён ҳисобланади.

Педагогик жараён- таълим, тарбия, ўқитиш, шахсни ривожлантиришга оид вазифалар ечимини топишга қаратилган, ўқитувчилар ва ўқувчи (тарбияланувчи)лар орасида махсус ташкил этилган ўзаро таъсир, ҳамкорлик жараёнидир.

Педагогик ҳамкорлик- бу педагогнинг тарбияланувчилар билан(узок муддатли ёки вақтинча) унинг ҳатти-ҳаракатида, онгида, психикаси ва муносабат тизимида ўзгартиришлар ҳосил қилишга йўналтирилган ўзаро алоқасидир.

Педагогик ҳамкорлик икка томонлама фаолият характериға эға бўлганидагина самарали кечади. Яъни ўқувчи(тарбияланувчи) ўзини педагогик ҳамкорлик жараёнининг фаол субъекти, тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ҳис қилсагина ўқитувчи томонидан қўйилган таълим-тарбия мақсадига эришилади. Бундай ҳолат ҳозирги кундаги замонавий таълим-тарбиянинг асосий хусусияти яъни субъект-субъект муносабатларини рўёбга чиқаради.

Педагогик жараённинг асосий таркибий қисмлари бўлиб:

- субъектлар (педагог ҳамда ўқувчи(тарбияланувчи));
- педагогик жараённинг мақсад ва вазифалари;
- мазмуний тузилма(таълим, тарбия, ривожлантириш жараёнлари ва уларнинг мазмуни);
- ҳамда ташкилий тузилма(методлар, шакл, восита, технологиялар) ҳисобланади.

Педагогик жараён моҳиятини белгиловчи хусусиятлар: субъектлик, бошқарувчанлик, бир бутунлик(яхлитлик), тизимлилик, узлуксизлик ҳамда даврийликдир.

Субъектлик- педагогик жараёнда педагоглар ҳам ўқувчи(тарбияланувчи)лар ҳам субъект сифатида қаралиб, ушбу жараённинг фаол иштирокчисига айланадилар.Айниқса ўқувчи(тарбияланувчи)лар ўз-ўзини билиш ва ўз-ўзини англаш принциплариға риоя қилгани ҳолда, ташаббускорлик, мустақиллик, масъуллик хусусиятларини намоён қиладилар. Натижада уларда мустақил қарор қабул қилиш ва бажариш, ўз ҳатти-ҳаракатлари ҳамда фаолият натижаларига баҳо бериш ҳислатлари шаклланади.

Бошқарувчанлик- педагогик жараёнда субъект-субъект муносабатлари амал қилиб, иштирокчиларнинг шахсий фаоллиги рағбатлантирилса ҳам, ушбу жараён маълум мақсадларга эришиш учун, педагоглар томонидан бошқарилади, йўналтирилади ва ташкил этилади.

Бир бутунлилик (яхлитлик)- кўзда тутилган педагогик мақсадни амалга ошириш учун, энг қулай таълим-тарбия натижаларига эришиш йўлидаги педагогик жараённи ташкил этувчи компонент(таркибий қисмлар)нинг ўзаро бирликдаги таъсирини намоён этади.

Тизимлилик- Педагогик жараённинг ўзаро боғланган кўплаб элементлари (таркибий қисмлар) ўртасидаги мустақкам бирлик ва ўзаро яхлитликни назарда тутди. Педагогик жараён яхлит тизим сифатида кўплаб ўзаро боғлиқ қуйидаги элементларни ўз ичига олади: таълим-тарбия мақсади, ўқув ахборотлари, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълим-тарбиявий фаолиятлари, унинг шакллари, педагогик мулоқот воситалари, шунингдек, таълим жараёнини бошқариш усуллари.

Узлуксизлик- педагогик жараённинг узлуксизлиги инсоният томонидан ижтимоий тажрибани авлоддан-авлодга ўтказиш анъаналарини ҳисобга олган ҳолда, замонавий шароитда инсоннинг умрининг охиригача узлуксиз билим олишга интилиши билан изоҳланади.

Даврийлик- педагогик жараёндаги маълум бир педагогик вазифаларни ечишга қаратилган босқичларнинг даврий такрорланиб туришини ифодалайди.

Педагогик жараённинг асосий босқичлари қуйидагилардир:

-**тайёрлов босқичи**-педагогик жараённи ташкил этиш(педагогик жараён мақсадини аниқлаш ва асослаш; ташхи, башорат қилиш, лойихалаштириш ва режалаштириш).

-**Асосий босқич**- педагогик жараённи амалга ошириш(педагогик ҳамкорлик, тесқари алоқа, ташхис, назорат, тартибга солиш ва ўзгартириш киритиш)

-Яқунловчи қисм- педагогик жараён натижалари таҳлили(мақсадга эришиш даражаларини аниқлаш, натижалар ва хатоларни баҳолаш, ютуқлар ва оғишишларни таҳлил қилиш, таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар қабул қилиш)

4 § ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

4.1 ТАРБИЯ ЖАРАЁНИНИНГ МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ

Юксак маданиятли мутахассисни маънавий - ахлоқий тарбиялаш миллий тарбиянинг бош мақсади. Бу мақсад жамиятнинг алоҳида бир олинган эҳтиёжларни акс эттиришини, унинг моҳиятини, идеал талабларини, ўзига хослиги ва фазилатларини, ҳаётга муносабатини, ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик ривожланишини назарий асослайди ва умумлаштиради.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички ахлоқ ва муносабатларни акс эттиришидир.

Миллий педагогика ўқитувчи, тарбиячиларнинг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро таъсир кўрсатиши эканлигини таъкидлайди. Зеро, тарбия мукамал шахсни қувватини, қобилиятларини, мафкуравий, маънавий - маданий сифатларини, онги ва ахлоқини шакллантиришни назарда тутаяди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қатор асар ва нутқлари, чунончи, “Баркамол авлод–Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”, “Юксак маънавият-енгилмас куч” номли асарларида Республикамизда ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш мақсади ва вазифалари белгилаб берилган.

Тарбия - шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имконини беради.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, характер хислатлари, ғоявий - ахлоқий, иродавий, эстетик, сифатлари шалланади, оламга, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний, ақлий, кучлар мустаҳкамланади, ҳаракат сифатлари ва кўникмалари ривожланади. Ҳар томонлама ривожланган баркамол инсон тарбияси учун имкон яратилади.

Табиат ёки жамиятдаги ҳар қандай мураккаб ҳодиса объектив равишда мавжуд бўладиган алоқалар кузатилади. Бу алоқалар қонуният деб аталади. Бу қонуният тарбия жараёнида ҳам мавжуд бўлиб, у биринчи томондан ижтимоий ҳодиса сифатида тарбиянинг хусусиятлари, иккинчи томондан шахснинг ривожланиши билан боғлиқ.

Тарбия қонуниятлари

- тарбиянинг инсон шахси ривожланишига йўналтирилганлиги;
- умумжаҳонмаданияти таъсирида инсон шахсининг ривожланиши;
- педагогик жараён иштирокчиларнинг инсон тақдирига муносабатлари

- инсон

(чала)

Тарбиячиларнинг тарбияланувчиларга тарбиявий таъсири улар фаолияти, муносабатларини, шахснинг турли қирраларини мунтазам ва режа асосида мақсадга мувофиқ ташкил қилишни назарда тутди. Тарбиячилар билан тарбияланувчиларнинг ижтимоий роли бир хил эмас.

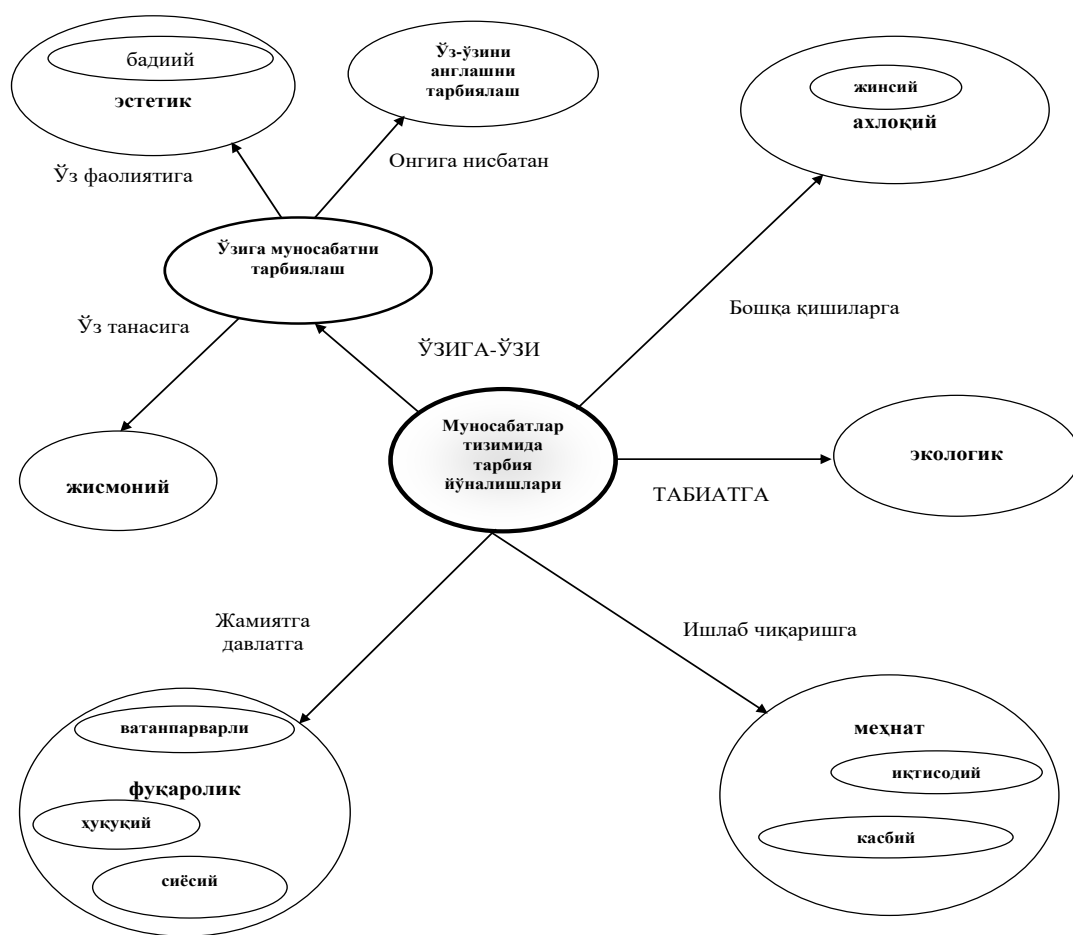
Тарбиячи учун тарбияланувчи ҳар вақт тарбиявий зўр бериши объекти ҳисобланади. Бироқ тарбияланувчи ҳар вақт тарбиячи билан онгли равишда ўзаро муносабатда бўлиши талаб қилинади ва бу талаб амалга ошириши жараёнида тарбияланувчида ижтимоий шахсий сифатлар таркиб топа боради.

Тарбиячилар ва тарбияланувчиларни ривожлантирувчи (шахсни ривожлантириш, тарбияловчининг тарбия мақсадларини амалга ошириш) ва ташкилотчилик (фаолият ва муносабатларини мақсадга мувофиқ ташкил этиш) вазифалари уларнинг асосий вазифалари сифатида ажратиб кўрсатилади. Ҳар қандай тарбияланувчи турли тарбияловчи таъсирлардан турлича таъсирланади. Шу боис тарбиячи - педагог ўз тарбияланувчиларининг индивидуал хусусиятлари ва тарбия принциплари (талаб, қоида, асос) ни ҳисобга олишлари зарур.

Тарбия принциплари - бу тарбиявий ишнинг йўналиши, мазмуни, методлари ва ташкилий шаклларига, тарбия жараёнининг иштирокчилари орасидаги муносабатларга қўйиладиган асосий талабларни ифодалайдиган дастлабки қоидалардир.

Улар:

- Тарбиянинг мақсадга йўналтирилганлик принципи;
- тарбиянинг инсонпарварлик принципи;
- тарбиянинг табиат билан уйғунлик принципи;
- турмуш, ижтимоий ҳаёт билан боғлаб олиб бориш принципи;
- меҳнат ёрдамида, ижтимоий фойдали фаолият жараёнида тарбиялаш принципи;
- шахсни жамоада, жамоа учун ва жамоа ёрдамида тарбиялаш принципи;
- тарбияда ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш ва талабчанлик принципи;
- ўқувчиларни тарбиялашда уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларни ҳисобга олиш принципи;
- тарбиявий таъсирларни мунтазам олиб бориш ва кетма-кетлиги принципи.

6 § ПЕДАГОГИК ФИКРЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

6.1 Педагогик фикр манбалари

Тарбия нима? У қандай ҳодиса, қачон пайдо бўлган? Тарбия жараёнининг илдизлари қайси сарчашмалардан сув ичган, тадрижий тараққиёти қандай кечган? Таълим-чи? У қандай жараён? Унинг моҳияти нимада? Башариятнинг даврлар тўлқинидаги тараққиёти даражасига таълим-тарбиянинг таъсири борми? Ушбу саволларга жавоб бериш асосида инсоннинг барча тараққиёт босқичларидаги фаолияти, ҳаёт кечириши, турмуш тарзи, ривожланиш жараёни таълим-тарбия негизида қурилганлигини эътироф этиш муҳимдир.

Инсоният тараққиёти асрлар давомида ўзи томонидан эгалланган, ўзлаштирилган, тўлдирилган, сайқалланган билимлар мажмуасининг ҳосиласи, натижасига боғлиқ ҳолда ривожланиб, юксак поғоналарга кўтарилиб келмоқда.

Кўпгина тарихчи, археолог, этнограф олимлар кишилик маданий тараққиёти даражасини даврлаштириш муаммоси устида бош қотириб, илмий изланишлари натижаси ҳамда турли хил манбаларга таянган ҳолда, курраи заминда 5 марта йирик цивилизация юксалишлари рўй берганлигини эътироф этадилар.

Эрамиздан аввалги 3-минг йилликда Кичик ва олд Осиё ҳудудлари, Фрот ва Дажла, Нил ҳамда Ҳинд дарёлари ҳавзаларида юз берган дастлабки таррақиёт куртаги фанда “Қадимги шарқ цивилизацияси“ номи билан машҳурдир.

Аксарият олимлар «Антик давр цивилизацияси» номи билан машҳур иккинчи цивилизация милоддан аввалги 1-минг йилликнинг ўрталарида Греция ва Римда рўй берган деб ҳисоблашади.

Учинчи цивилизация араб истилосидан кейинги даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида мелодий IX-XIII аср бошларида юз берган ва жаҳонда тенгсиз ақл даҳолари, олиму фузалолар, мутафаккирларни етказиб

берганлиги сир эмас ва унинг таъсирида Европа уйғонди⁵. Тўртинчи цивилизация XIV-XV асрларда Европа ва Осиёда юз берган уйғониш даври билан боғлиқ бўлиб, охириги бешинчи тараққиёт илм-фан, техника юксалиши, буюк кашфиётлар даври, инсон ақл-заковати маҳсулининг барча соҳаларда қўлланилиш даври, яъни XX аср цивилизациясидир.

Турли хил ижтимоий-иқтисодий формациялар, давлатчилик шаклларида қатъий назар, тарихий даврларда таълим-тарбия жараёнининг мазмуни, моҳияти, ўз замонаси руҳига мос равишда англашилиб, умумий ривожланиш даражасига юксак таъсир этиб келган.

Ибтидоий давр тарбия жараёни элементларини тиклашда замонавий тараққиёт неъматлари маҳсулидан бебаҳра, ибтидоий қабилалар хусусиятларини сақлаб қолган камёб жамоа сифатидаги тузилмалар ҳаёти ҳақидаги этнографик, эсхатологик манбалар ҳам ёрдам бериши, шубҳасиз. Шунингдек археологлар томонидан топилган дастлабки примитив меҳнат ва ов қуроллари, уй-рўзғор жиҳозлари, болалар ўйинчоқлари, қоятошлардаги ёзувлар, илдизлари асрлар қаърига сингиб кетадиган фольклор (халқ ўйинлари, урф-одатлар, мақоллар, маталлар, эпос ва х.к.з) материаллари ҳам илк тарбия жараёнининг вужудга келиши ва шаклланиши тўғрисида илмий асосланган фикрларга келиш имкониятини беради.

Жаҳон илму фанида тарбиянинг пайдо бўлиши ва вужудга келиши тўғрисида бир қанча қарашлар, нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, улар орасида иккитаси эволюцион-биологик (Ш.Летурно, Ж. Симпсон, А. Эспинас) ҳамда психологик қарашлар негизидаги концепция (П.Монро)лар етакчи ўринни эгаллайди.

Эволюцион-биологик қараш тарафдорлари ибтидоий одамларнинг тарбия жараёнини, ҳайвонларга хос инстинкт асосида ўз наслига қайғуриш

⁵ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 1-китоб, Тошкент, 1995.

ҳолатига менгзашади. П.Монро эса тарбиянинг вужудга келиш жараёнини болаларнинг катталарга нисбатан беихтиёр, онгсиз инстинктлар орқали тақлид қилишлари ҳолати орқали тушунтиради. Бу икки назарияни бирлаштириш асосида, ибтидоий тарбия болаларнинг ўша вақтда мавжуд бўлган тартибга мунособати ҳамда изчил равишда мослашиши жараёнида вужудга келган дея эътироф этиш мумкин. Шу мунособат билан П.Монро “ибтидоий инсон дунёси ҳозирги воқеъликкагина таянади. Унинг ўтмиш ва келажакни англаш ҳақидаги тасаввурлари деярли мавжуд эмас. Унинг тарбияси яшаб турган муҳитига мослашиш холос” дея фикр юритади.

Ҳозирги анатомик-физиологик шаклга хос одамнинг пайдо бўлиши давригача бизни бир неча минг йиллар ажратиб туради. Тарбиянинг алоҳида фаолият тури сифатида вужудга келиши ҳам айнан шу даврлар (35-40 минг йил аввал) га тўғри келади.

Тарбия интегратив, синкретив шаклда вужудга келиб, ибтидоий одамнинг жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий-ҳиссий жиҳатдан улғайишига тўртки бўлди. Тарбия мазмуни ва усуллари онгнинг ривожланиши ва ижтимоий тажрибанинг бойиши натижасида мураккаблашиб борди. Бирор хил алоҳида функцияни бажармаган ҳолда тарбия ҳаётини тажрибани кейинги авлодга етказиш жараёнига хизмат қилди. Бундай кўринишда тарбия дастлабки тўпланган тажрибалар ҳамда овчилик малакаларини онгли равишда бир-бирига ва авлодига ўтказиш асосида инсоннинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқиш даврида 2-3 млн йил аввал пайдо бўлди.

Аждодларимиз учун истеъмол қилинадиган ўсимликлар, жойманзиллар рельефи, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларини яхши билиш, кучли ҳамда чидамли бўлиш ҳаётини зарурат ҳисобланиб, бундай тажрибани етказишда коммуникация, яъни алоқа воситаси сифатида тил ҳамда нутқнинг вужудга келиши муҳим аҳамият касб этди. Аста-секин тарбия, инсон томонидан эгалланган тажрибаларни кишидан-кишига, авлоддан-авлодга етказиш жараёни сифатида алоҳида фаолият тури хусусиятларини

Ўзида мужассамлаштириб, ҳар кунлик яшаш учун кураш ҳаракатига йўналтирилди.

Ибтидоий одамлар ҳаёт кечиришининг бош шартини меҳнат қуроларини ясаш ва улардан фойдаланиш ҳисобланарди. Меҳнат қуролларининг такомиллашиб бориши ва меҳнат мунособатларининг ривожланиши натижасида катта авлод тўплаган тажрибасини ёшларга ўргатди ва шу орқали уларнинг етакчисига айланди. Бундай таълим ибтидоий жамоада тарбиянинг шаклланиш жараёнига асос бўлди.

Инсоният тарихи пайдо бўлишининг дастлабки босқичида тарбия асосини жамоавий тарбия ташкил этган. Ибтидоий жамоада болаларнинг жинси ва ёши таълимни табақалаштиришда ягона кўрсаткич сифатида баҳоланиб, тарбиянинг асосий вазифаси жамоа аъзоларини кундалик фаолият жараёнига тайёрлашдан иборат бўлиб қолди.

Эраמידан аввалги VIII-IX асрлар жаҳоннинг бир қатор ҳудудлари, жумладан, Кичик, олд ва Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа негизида ижтимоий-мулкӣ табақаланиш жараёни бошланиши билан характерланади. Бундай ўзгаришлар тарбия мазмун-моҳиятининг тубдан янгиланишига сабаб бўлди. Жамоанинг асосий ижтимоий ўзаги сифатида оила институтининг шаклланиши натижасида тарбия тенглик асосига қурилган, умумжамоа томонидан бошқариладиган жараёндан аста-секин хусусий, оиладаги асосий фаолият турига айлантирилди.

Қадимги дунёнинг ҳудудлари ва чегаралари жуда ҳам улкан бўлиб, 5 минг йил (э.ав. 5 минг йиллик. эр. 5-аср) оралиғидаги даврда Европа, Африка, Осиё ва Америка қитъалари халқларининг турмуш тарзи, маданияти, санъати, давлатчилик анъаналарини қамраб олади.

Қадимги цивилизациялар инсоният учун таълим ва тарбия жараёнини дастлабки қимматли мерос сифатида қолдириб кетди. Бундай тажриба қадимги Шарқ цивилизациялари (Месопатамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой)

билан бир қаторда Ўрта Ер денгизи антик дунёси, қадимги юнон-рим маданияти негизида ҳам тўпланди.

Қабила иттифоқлари ўрнида пайдо бўлган қадимги давлатларда тарбия, асосан, оилада бериларди. Қулдорлик тузумига ўтиш даврида оила тарбиясининг анъаналари қисман сақланган ҳолда, тарбиянинг бошқа усул ва шакллари пайдо бўла бошлади. Қадимги шарқ давлатларидаги таълим-тарбия жараёни ҳамда тизими ҳақида дастлабки маълумотлар Бобил шоҳи Хаммурапи қонунлари, яхудийлар шоҳи Сулаймоннинг ҳикматлари, хиндларнинг Бхагавадгиталари каби ёзма ёдгорликларда учрайди.

Жамиятдаги ижтимоий фаолиятнинг алоҳида қисми сифатида мактаб эрамиздан аввалги 5 минг йилликда Қадимги Шарқда пайдо бўлди.

Давлат жамоат ташкилотларининг мустақамланиб бориши билан бир вақтда давлат хизматчилари, коҳинлар, ҳарбийларни махсус тайёрлаш учун янги ижтимоий институт – мактаб шакллана бошлади.

Қадимги Шарқ давлатларида мактаб ва тарбия: турли-туман иқтисодий, ижтимоий, маданий, этник, жуғрофий ва бошқа факторлар таъсирида ривожланди. Инсонлар томонидан тўпланган маданий тажрибани кейинги авлодга етказиш шакл ва усуллари ҳам ўзгариб бориб, ўсиб келаётган авлодга таълим бериш мақсадида махсус таълим тузилмалари ташкил этилди.

Тахминан эрамиздан аввалги 3-минг йилликка келиб, ахборот ва маълумотларни етказишнинг асосий шакли сифатида фойдаланилган нутқ ва пиктограммалар ўз ўрнини иероглифлар ҳамда миҳхат ёзуви каби янги “ахборот ташувчилари”га бўшатиб бериб, тарихнинг ёзув пайдо бўлгунгача даври интиҳо топди.

Ёзувнинг ихтиро қилиниши шумер халқининг оламшумул маданий ютуқларидан биридир. Инсоният тарихида шумерликлар милоддан аввалги IV минг йилликда, бугунги кундан олти минг йиллар аввал, пиктографик ёзув усулини ихтиро қилганлар.

Инглиз археологлари Ж. Копер, Х. Ниссен ҳамда Л. Вулле сўнги йилларда қадимги шумернинг бир қатор ёдгорликлари устида тадқиқотлар олиб бориб, шумерликлар тарихини янада ойдинлаштирдилар. Улар Эшнун шаҳри (ҳозирги Тель-Асмар ёдгорлиги), Абу-Хабба ёдгорлиги, Куту шаҳри (ҳозирги Телло-Иброҳим ёдгорлиги), Киш шаҳри (ҳозирги Телль-Ухаймир ёдгорлиги), Абу-Салабих ёдгорлиги, Ниффер ёдгорлиги, Фира ёдгорлиги, Ларса шаҳри, Ур шаҳри, Эреду, Убайд каби кўплаб ёдгорликлардан пиктографик ёзувлар топдилар. Бугунги кунга келиб шу нарса аниқ ва равшан бўлмоқдаки, жаҳоннинг кўпгина цивилизацияга эришган қадимги халқлари пиктографик ёзувни билишган ва ўз пиктографик ёзув усулларига эга бўлишган. Лекин уларнинг кўплари миҳхатсимон ҳамда ҳарfli ёзув усулигача ривожлана олмаган.

Фанда шумерликлар пиктографияни кашф этганлар ва бошқа цивилизация марказларига тарқатганлар деган қарашлар мавжуд бўлиб, Қадимги Хитой ва Ҳараппа пиктографияси топилгандан сўнг пиктографияларнинг хилма-хиллиги аниқланди, оқибат унинг пайдо бўлиши ҳақида полецентриқ ғоя пайдо бўлди.

Ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши таълим-тарбия генезисининг асосий омили сифатида инсониятнинг умумий тараққиёт даражасига бениҳоя улкан таъсир кўрсатди.

Пиктографик ёзувдан логографияга, яъни нутқнинг нафақат асосий мазмуни, балки унинг алоҳида сўз ва ибораларга бўлакраниб ўтиш жараёнида ёзув янада мукамалроқ тус олиб, уни махсус ўргатишни талаб қила бошлаган. Ёзувнинг кейинги такомиллашуви аввал бўғинли сўнгра фонетик ёзувнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, таълим олиш жараёнини соддалаштириш ҳамда енгиллаштиришга таъсир кўрсатди.

Ниҳоят ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнатнинг алоҳида фаолият тури сифатида фарқланиши натижасида жамиятда янги мутахассислик – **ўқитувчилик** касби пайдо бўлди.

Қадимги Месопотамиядаги маданий-маърифий тараққиёт.

Эрамиздан олдинги 3-минг йилликда пайдо бўлиб, эрамизнинг 100-йилига қадар икки дарё Фрот ва Дажла оралиғида ташкил топган давлатлар (Шумер, Аккад, Бобил, Ассирия ва б.) ўзига хос барқарор давлатчилик анъаналари ҳамда маданий тараққиёт даражаларига эга бўлганлар. Бу ерда астраномия, математика, мусиқа, агромаданият муваффақиятли ривожланиб, турли хил санъат турлари гуллаб-яшнади.

Месопотамиянинг қадимги шаҳарларида истироҳат боғлари, кўприклар барпо қилинди, йўллар ётқизилиб, каналлар қурилди. Шаҳар марказида диний идора – **зиккуратлар** қад ростлаган эди.

Деярли барча шаҳарларда таълим муассасалари фаолият кўрсатган. Таълим муассасалари эрамиздан аввалги 3-минг йилликда пайдо бўлиб, хўжалик ҳамда маданият жабҳаларининг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, барча соҳадаги маълумотларни ёзувга кўчириб, қайд этиб боровчи хат-саводли кишилар мирза-котиблар тайёрлаш йўналишида фаолият кўрсатди. Мактабларда, асосан, давлат ва ибодатхоналар учун мирза-котиблар тайёрланиб, улар ўз даври учун таълим ва маданият ўчоғи ҳисобланган. Мактабда, асосан, шумер тили ва адабиёти ўқитилган. Юқори синф ўқувчилари келажакда тор мутахассислашувга қараб грамматика, астраномия, математика, тиббиёт ҳамда ҳуқуқ каби фанларни мустақкам ўзлаштирганлар. Таълим жараёнида тарбия усули сифатида жисмоний жазо кенг қўлланилган.

Таълим муассасаларини тугатган ҳамда мирза-котиб лавозимини эгаллаган касб вакиллари юксак ҳурмат-эътиборга лойиқ бўлиб, жамият бошқарувининг юқори поғоналаридан ўрин эгаллаган эдилар.

Мирзаларни тайёрловчи дастлабки мактаблар “лавҳлар уйи” (шуммер тилида-эдуба) деб номланган. Ёзувлар лойдан ясалган, ҳўл лавҳлар сатҳига чўп қирғичлар билан ўйиб битилган. Сўнгра оловда куйдирилиб қуритилган. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда лой лавҳлар, устига мум сурилган ёғочдан ясалган лавҳлар билан алмаштирилиб, керакли маълумотлар лавҳ юзасига тирнаб ёзилган.

Биринчи эдубалар кичкина муассаса типиде ташкил этилиб, ушбу таълим даргоҳида фақатгина битта ўқитувчи таълим берганлиги билан характерланган. Ўқитувчининг асосий вазифаси мактабни бошқариш ҳамда андоза-лавҳларни тайёрлаш ҳисобланиб, ўқувчилар бу лавҳлар мазмунини ўрганиб, машқ-лавҳларига кўчириш натижасида эгаллаган билимларини мустаҳкамлардилар. Нисбатан каттароқ “Лавҳлар уйлари”да ёзув, ҳисоб ҳамда расм чизиш, мусиқий билимларни ўргатиш бўйича алоҳида ўқитувчилар фаолият кўрсатар эдилар. шунингдек, махсус мураббий тартиб ва интизомни назорат қилган.

Ёдлаш ҳамда кўчириб ёзиш умумий таълим методлари ҳисобланган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўқувчилар дарс (муғубба) жараёнида андоза-лавҳлардан нусха олиб, машқ лавҳларига кўчириб ёзганлар. Қуритилмаган машқ лавҳларидаги ёзувлар ўқитувчи томонидан тузатилган, зарур бўлганда ўзгартириш киритилган. Кейинги даврларда ҳатто диктант кўринишидаги машқлар ҳам бажарилган. Ўқитиш методикаси асосини оддий, кўп марталаб такрорлаш, луғат сўзлар қатори, атамалар, матнлар, топшириқ ҳамда уларнинг ечимини механик эсда сақлаш жараёни ташкил этган.

Ўз навбатида мактабларда таълимнинг бошқа, яъни ўқитувчининг ўқувчи билан суҳбати, ўқувчиларга қийин атама ва матнларни тушунтириш каби методларидан ҳам фойдаланганлар. Ўқитувчи ёки синфдош, ҳатто тассавурда ҳосил қилинадиган предмет билан баҳс қилиш – диалог усули ҳам кенг ишлатилган. Бунда ўқувчилар жуфтликларга бўлиниб, ўқитувчилар бошчилигида маълум масалаларни исботлаб, маъқуллаб, керак ўринда инкор

этишган. Ўқитувчи ўқувчига суҳбатни қўйидаги тартибда ўтказишни таклиф қилади: “Мен сендан сўрашни истаяпман, шунинг учун мен билан гапир. Мен сен билан гапиришни истайман, шунинг учун менга жавоб бер. Агар сен мендан сўрашни истамасанг, унда мен сендан сўрайман. Агар сен менга жавоб беришни истамасанг, унда мен сендан “Нега менга жавоб бермайсан?” деб сўрайман”. Бу мантиқий усул асосида устоз-шогирдлик муносабатлари шаклланаётганлик ҳолатини кузатиш мумкин.

“Лавҳлар уйида”ги таълим жараёни мураккаб бўлиб, даставвал ўқиш, ёзиш, эсда сақлаш ҳамда ҳисоблаш малакалари ўргатилса, аста-секин тажриба ошиб боргани сари ўқувчиларда турли хил қурилиш объектларининг лойиҳасини тузиш, савдо, ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва тузиш кўникмалари шакллантирилган. “Лавҳлар уйи” да таҳсил олганлар турли хил билимлар ва малакаларни эгаллаш асносида универсал касб соҳиблари сифатида кадрланган.

Эдуба битирувчиси 4 та арифметик амални билиши, ёзув, мусиқа ва ашула айтиш маданиятини мукамал эгаллаши, қурбонлик маросимлари аҳкомларини бажара олиши, шунингдек, ер майдонларини ўлчаш, мол-мулкни тақсимлай олиш, металллар, ўсимликлар, матоларни фарқлай олиш, коҳинлар, хунармандлар, ҳаттоки чўпонларнинг тилини тушуниб, улар дунёқариши доирасида суҳбат олиб боришлари шарт бўлган.

Шумер ҳамда Аккадда ташкил этилган “Лавҳлар уйлари” вақт ўтиши билан тараққиёт натижасида янгиланиб, улардаги таълим-тарбия шакли, мазмуни, усул ва воситалари ҳам ўзгариб борди.

Хулоса қилиб айтганда, қадимги Месопатамияда вужудга келган давлатчилик шакллари ва улардаги тизимлаштирилган таълим-тарбия жараёни кейинги давр тамаддунлари учун пойдевор вазифасини бажариб, инсоният тараққиёти учун беҳисоб имкониятлар эшигини очиб берди.

Қадимги Мисрда мактаб.

Қадимги Мисрликларда мактаб таълими тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамыздан олдинги 3-минг йиллик даврига тўғри келади.

Қадимги Мисрда камгап, ҳаётнинг синов ва зарбаларига чидамли инсонлар идеал сифатида эътироф этилган. Таълим-тарбия жараёни эса ана шундай идеални шакллантириш асосига қурилган эди.

Оилада эркак ва аёлнинг ўзаро тенг ҳуқуқли муносабатлари қарор топиб, оила тарбияси ҳам шу негизга таянган. Йигит ва қиз болаларга таълим бериш жараёни бир хилда кечган, уларнинг ақлий ривожланиш даражалари орасидаги тафовут деярли сезилмаган.

Қадимги Мисрда қабул қилинган педагогик метод ва усуллар ўз даври, шунингдек жамиятнинг ижтимоий таълим-тарбия мақсадига тўла-тўқис мос келарди. Ўқувчидан, асосан, эшитиш ҳамда бўйсунуш талаб этиларди. “Эътиборли бўл ва эшитган нарсаларингни ёдда сақла!” ёки “Бўйсунуш-инсондаги энг олий хислат” каби афоризмлар ўша давр учун хос бўлиб таълим-тарбия жараёни моҳиятини англашга ёрдам беради. Ўқувчи ёки таълим олувчи томонидан итоаткорлик ва тўлиқ бўйсунушга эришиш мақсадида жисмоний жазо кенг қўлланилган.

Қадимги папирусда ёзилган куйидаги сўзлар мактаб шиори ҳисобланган: “Болаларнинг қулоқлари гавдасининг орқасида жойлашган, диққат ва эътибор билан тинглашлари учун уларни мунтазам савалаб туриш лозим”.

Ота-тарбиячининг шахсий намунаси, касбий малака ва кўникмаларини кейинги авлодга етказиш аъъанаси асрлар давомида тарбияда етакчи омил ҳисобланган. Папирусларнинг бирида бир оилага тааллуқли қурувчиларнинг 25 авлоди санаб ўтилганлиги фикримизни тасдиқлайди. Қадимги Миср цивилизациясида консерватизм қанчалик кучли бўлишига қарамастан, таълим-тарбия мақсади аста-секин қайта кўрилиб, унинг мазмунига ўзгартиришлар киритилган. Инсоннинг фаолият жараёни ва яшаш

тарзи қандай бўлиши керак деган тушунчаларга нисбатан ҳар хил фикр ва карашлар пайдо бўлганлиги тўғрисида эрамиздан аввалги 1-минг йилликка тааллуқли папирус шоҳидлик беради. Папирусдаги ёзувлар муаллифи анъанавий равишда бўйсунуш ҳамда итоаткорликдан чекинмоқчи бўлган кишиларни сув ҳамда ҳароратдан мосуво ўсимликка ўхшатади. Бундай ўхшатишлар, кўрсатма ва маслаҳатлар ўз навбатида камчиликни ташкил этувчи ҳукмдор синфлар томонидан аҳолининг асосий қатлами, ишчи-хизматчиларни доимий назорат ҳамда итоатда сақлаб туриш мақсадига хизмат қилган. Шунингдек, “Бой бўлиб ғам-жафо тортгандан, кўра курук нон еб кўнгилни хурсанд қил”, “Сандиқдаги олтиндан кўра, инсонсеварликка таянгин” қабилидаги ўғитлар ахлоқий тарбия асосини ташкил этган.

Фаолият жараёнига тайёргарлик таълимнинг мақсадини ташкил этиб, у билан оила аъзолари шуғулланганлар. Шу сабабли оила таълимнинг дастлабки бўғини ҳисобланган. Коҳинлар, ҳунармандлар, мусиқачилар ва бошқа касб эгалари ўз касблари сир-асрорларини фарзандларига ўргатиб, оилавий таълим анъаналарини давом эттирганлар. Фақатгина ҳарбий таълим давлат қарамоғида, ҳамда назоратида сақланиб, бўлғуси ҳарбийларга қурол-яроғ билан муомала қилиш, ҳарбий тактика ва стратегияни билиш малакалари ўргатилиб, кучли, чидамли ҳамда жасур бўлиш хусусиятлари синдирилган.

Мактаб қадимги Мисрда оила институти кўринишида вужудга келган. Кейинчалик, оилаларда кам сонли ўқувчилар гуруҳлари пайдо бўлиб, мактабнинг оиладан алоҳида таълим муассасаси сифатида ажралиб чиқиш жараёни бошланган.

Дастлабки мактаблар, ибодатхоналар, шоҳ ва зодагонлар саройлари ҳузурида ташкил этилиб, ўқиш даври 5 ёшдан бошланган. Ўқувчилар тўғри ва чиройли ёзиш, ўқишни ўргангандан сўнг иш ҳужжатларини тузиш малакаларига эга бўлганлар.

Таълим олиш жараёни оғир меҳнат ва чидамни талаб қилган. Мактабда машғулотлар эрталабдан то кеч тушганга қадар давом этган. Муваффақиятга эришиш йўлида ўқувчиларга ҳар хил оммавий байрамлар, тадбирларга қатнашиш, турли кўнгилоҷар муассасаларга бориш маън этилиб, кундалик завқ, қувонч, хурсандчиликлардан бебаҳра қолганлар. Папирусларнинг бирида битилган ўқитувчининг лоқайд ўқувчига нисбатан айтилган кўйидаги фикрлари диққатга сазовордир:

“Ўз ўрнингда тур! Китоблар аллақачон ўртоқларинг ёнида. Китобингни варақла ва ўқи. Ёзишни сев, рақсдан нафратлан. Кун бўйи бармоқларинг ёрдамида ёз, кечаси ўқи. Кунни хурсандчилик билан ўтказмагинки, ҳолингга вой! Кимки кўпроқ билса, ундан маслаҳат сўра. Менга сени ўқишни ташлаб, вақтичоғлиқ қилишни истайди, деб айтишмоқда. Сен худосиз ибодатхона, нонсиз дастурхонга ўхшайсан. Сенга най садоси остида кўшиқ айтишни ўргатадилар. Сен қизлар даврасида, хушомадлар оғушида. Сенга гулчамбар тақишган. Кўзингни оч! Агар сен кўчаларда юрсанг, оёқларинг боғланиб, бегемот терисидан ясалган камар билан саваланасан”.

Ёзув эрамиздан аввалги 3-минг йиллик даврида сопол бўлақлар, тери ҳамда ҳайвонлар суякларига битилган бўлса, кейинчалик папирус ўсимлиги барглари ҳамда танасидан тайёрланган махсус қоғозлар пайдо бўлди. Котиб ҳамда ўқувчилар ўзига хос ёзув анжомлари: сув учун идиш, ранг ҳосил қилувчи оҳра ҳамда кул сақланадиган ичи йўнилган ёғоч лавҳ, ёзиш учун ёғоч таёқчалардан фойдаланишган.

Матн деярли қора рангларда ёзилиб, алоҳида мазмун касб этадиган атамалар ва сўзлар қизил рангларда битилган. Одатда папирусларда ёзилган матннинг куни, оғи, йили ҳам белгилаб қўйилган.

Муаллим ва мураббийлар таълимнинг дастлабки босқичида ҳарфлар мазмунини берувчи иероглифлар тасвирини тузиш техникасини мукаммаллаштириш тўғрисида қайғуришган. Кейинчалик асосий эътибор матнларнинг мазмунига қаратилган. Таълимнинг юқори босқичида нотиклик

маҳорати сайқалланган. Қадимги Миср папирусларида “Нутқ-қуролдан кучлироқ”, “Нутқ балодан қутқаради, ботқоққа ҳам итаради” деб ўқиймиз

Қатор мактабларда математика, география, астронимия, тиббиёт ҳамда бошқа халқларнинг тили ўргатиларди. Каналлар, ибодатхоналар, саройлар, гигант архитектура ёдгорликлари намунаси сифатида пирамидаларни қуриш аниқ математик амаллар, геометрияга оид ўлчамлар асосида ҳисоблаш ишларини олиб боришни тақозо этган. Бу ўз навбатида мактабларда таълим-тарбия жараёнининг нақадар тўғри ҳамда илмий асосга қурилиб, йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

Аста-секинлик билан Мисрда янги шоҳлик даврида (эр ав. 5- аср) табиблар мактаблари пайдо бўла бошлади. Бу вақтга келиб тўпланган билимлар асосида 100 дан ортиқ касалликлар ташхиси ва муолажасига бағишланган ўқув қўлланмалари ёзилди ҳамда табиблар мактабларида фойдаланила бошланди. Шунингдек “шоҳ мактаблари” асосий ўринни эгаллаб, уларда қадимий ёзувлар асосидаги матнлар мазмунини, янги алифбо асосида таржима қилиш асосий фаолият тури ҳисобланган.

Мисрликларнинг папируслар матнида бизгача етиб келган “Денгиз ҳалокатига учраган киши ҳақида эртақ”, “Синуха ҳақида ривоят”, “Ҳақиқат ва ёлғон”, “Ака ва ука”, “Ҳалокатга маҳкум шаҳзода”, “Атон маъбудига алқов”, “Юпанинг истилоси” ҳамда “Марҳумлар китоби” каби тафаккур неъматлари ўз ифодасини топган бадиий ёдгорликларида инсоннинг ҳаёти, яшаш ва турмуш тарзи, инсонлар орасидаги ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизими, таълим-тарбия жараёни мазмуни юксак бадиий чизгилар ёрдамида ифодаланган бўлиб, улардаги панд-насихат, ўғит, ҳикматлар тарзидаги таълимий-ахлоқий қарашлар ва ғоялар маънавий бойлик сифатида ғоят қадрлидир.

Умуман олганда, Қадимги Мисрдаги таълим-тарбия жараёни юксак поғонага кўтарилган ҳолда кўпгина халқларнинг кейинги давр маданияти,

санъати, умуман барча соҳалар тараққиётига бениҳоя улкан, ижобий таъсир кўрсатди.

Қадимги Ҳиндистонда таълим-тарбия жараёни ривож

Кўпгина тарихчи, археологлар Ҳинд диёрида илк мактаб таълими орийларгача бўлган давр, Месопатамия давлатлари билан анча чамбарчас боғлиқ бўлган ҳарап маданияти шаҳарларида (эр авв. 3-2-минг йиллик) пайдо бўлган деб ҳисоблашади.

Эрамиздан аввалги 2-минг йилликда Ҳиндистоннинг шимолий-ғарби, Ҳиндикуш тоғ тизмалари орқали бостириб кирган, ўзларини орий(олийнасаб, аслзода, улуғвор) деб атайдиган қабилалар томонидан ўзлаштирилиб, забт этилди. Кейинчалик маҳаллий аҳоли ҳамда орий-истилочилар мунособатлари негизида каста (табақа) номини олган тоифалар пайдо бўлди. Аҳоли 4 та асосий каста: браҳман (коҳинлар), кшатрий (ҳарбийлар), вайша (деҳқонлар, хунарманд, савдогарлар), шудра (хизматкор, қул, ёлланма ишчилар)ларга табақаланган эди.

Жамиятда браҳманлар энг катта ижтмоий имтиёзларга эга бўлиб, кшатрий-ҳарбийлар ҳам уруш ҳаракатлари бўлмаган, тинчлик пайтида давлат қармоғида сақланган. Вайшалар аҳолининг озод меҳнаткаш қатламини ташкил этиб, шудралар ҳеч қандай ҳуқуқ ва имтиёзларга эга эмас эди.

Ана шундай табақаланиш қадимги Ҳиндистон таълим-тарбия жараёни ривожланишида ҳам ўзига хос из қолдирди.

Таълим-тарбия генезесининг бошқа муҳим омили сифатида диний мафкуралар: браҳманизм(индуизм), кейинчалик буддизм алоҳида муҳим рол ўйнади.

Дурвад-орийлар замонидаёқ таълим-тарбия жараёни қандай ташкил этилиши керак. Унинг негизи қайси асосга таяниши керак деган барқарор тушунчалар шакллана бошланди. Бу тушунчалар ҳар киши ўзининг ахлоқий,

ақлий, жисмоний сифатларини ривожлантириши орқали ўз табақасининг узвий бир бўлагига айланиши лозим деган ғоялар асосида шаклланди.

Брахманларда юксак ақл-идрок, заковат, кшатрийларда куч ва жасорат, Вайшаларда меҳнатсеварлик ва чидам, шудраларда эса итоат етакчи хусусият ҳисобланарди.

Юқори табақа вакилларигагина хос инсон бахтли ҳаёт кечириши учун яратилган деган ғоя асосида идеал тарбия тўғрисидаги қарашлар мажмуи шакллана бошлади.

Бундай идеал тарбия жараёнининг асосини:

1. **Ақлий ривожланиш** (фикрнинг равшанлиги, мақсаднинг аниқлиги, тиниқ идрок)
2. **Ахлоқий маданият** (ижобий хусусиятлар)
3. **Маънавий ривожланиш** (ўз-ўзини англаш)
4. **Жисмоний етуклик** (чиниқиш, ўз танасини бошқара олиш)
5. **Нафосат тарбияси** (табиат ва гўзаллика муҳаббат, дадиллик ҳамда вазмин-босиқлик) ташкил этарди.

Эрамиздан аввалги 1-минг йиллик ўрталарига келиб Ҳиндистонда муайян оилавий-жамоа тарбия анъаналари шаклланди. Биринчи босқичда оилада изчил, мунтазам таълим бериш кўзда тутилмаган эди. Уч тоифа вакиллари брахманлар, кшатрийлар ва вайшалар вакиллари учун бу жараён балоғатга етиш ҳамда ўқувчиликка эришиш махсус маросими **упанаямадан** сўнг бошланар эди. Маросимда имтиҳондан ўтмаган ёшлар, жамиятдан сурилиб, ўз тоифалари оиласидан хотин олиш ҳамда умумий таълим олиш ҳуқуқлардан маҳрум қилинарди. Шу орқали жамиятда оила тарбиясининг натижалари назорат қилиниб, таълим олишга интилиш жамиятда инсон фаолияти ҳамда ҳаёт босқичининг зарурий қонунияти сифатида эътироф этилган. Упанаяма қоидаларига, асосан, ҳар учала тоифа вакиллари учун ўқиш муддати турли хил эди. Таълим олиш брахманлар учун

8 ёш, кшатрийлар учун 11 ёш ҳамда вайшалар учун 12 ёшдан бошланган. Брахманларга одатда илоҳий қонун-қоидалар асосида давлат ва жамиятни бошқариш асослари ўргатилган. Кшатрийлар ҳарбий санъатни пухта эгаллашга ўргатилса, вайшаларга қишлоқ хўжалиги ишлари ва турли хунарлар ўргатиларди. Таълим муассасаларида ўқиш муддати 8 йилдан ошмаган. Баъзи ҳолатлардагина 3-4 йилга узайтирилган. Таълим дастури, асосан, Ведаларни такрорлаш, ўқиш ва ёзишга ўргатишдан иборат бўлган.

Фақат маълум ютуқларга эришган ёшларгина кейинги, юқори таълим босқичига ўтказилган. Юқори таълим дастуридан: адабиёт ва шеърят, грамматика ва фалсафа, математика, астаномия каби фанлар ўрин эгаллаган эди. Юқори таълимдаги ўқув мазмуни ўз вақти учун мураккаб тузилган.

Қадимги Ҳиндистонда ноль-0 рақами ҳамда махсус белгилар асосида ўнгача ҳисоб тизими кашф қилиниб, араблар ва европаликлар бу санок системасини улардан ўрганиб, мукаммаллаштирганлар. У вақтда ўқув машғулоти учун махсус бинолар мавжуд эмас эди. Шу сабабли машғулоти очик ҳавода ўтказилган.

Юқори таълимни эгаллаган ёшлар ўз донишмандлиги билан танилган устоз-*гуру* ҳузурида бўлиб, у билан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлар эдилар, ёки алломалар баҳслари ва йиғилишларида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритганлар. Аста-секин шаҳарлар ён-атрофида ўрмон-мактаблар ташкил этилиб, гўшанишин донишманд-гурулар атрофида содиқ ва илмга чанқоқ ўқувчилар тўпланишган.

Эрамиздан аввалги 1-минг йилликнинг ўрталарига келиб қадимги Ҳиндистон цивилизацияси тарихида янги давр бошланди. Ижтимоий-иқтисодий, диний ҳаётда ўзгаришлар содир бўлиб, бу ўзгаришлар ўз навбатида таълим-тарбия жараёнини ҳам қамраб олди. Янги дин-буддавийликнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши Қадимги Ҳиндистондаги жамиятнинг барча бўғинлари ва тармоқларига жиддий таъсир кўрсатди.

Эр.ав. II-VI асрларга келиб индуизмнинг қайта тикланиш ва тараққиёт жараёни бошланди. Таълим-тарбия жараёнида ҳам ўзига хос ўзгаришлар рўй берди. Мактаблар сони кескин кўпайди. Тарбия инсонга борлиқ ва табиатни тушуниш, қалбий уйғунлик, сокинликка эришиш, ўз фаолияти мевасини татиб кўриш воситаси сифатида талқин этила бошланди.

Индуизм ибодатхоналарида санскрит билан бир қаторда , маҳаллий тилларда ёзиш ва ўқиш ўргатилди. Бу вақтда қадимги Ҳинд шаҳарларида икки хил шаклдаги ўқув муассасалари: **тол** (бошланғич мактаб) ҳамда **аграҳар** (юқори таълим мактаби)лар фаолият кўрсатди. Аграҳар мактабларидаги ўқув дастурлари ҳаётий эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда тузилиб, унинг мазмунида геометрия, жуғрофия, тиббиёт, агромаданият, ирригация, мусиқа, рассомчилик каби фанлар ўз аксини топди.

Қадимги Ҳиндистонда ташкил этилган таълим-тарбия жараёнининг такомиллашуви ва ривожланиши натижасида Такташил (ҳозирги Покистондаги Таксил шаҳри), Наланд (Бхуванешвар шаҳри) сингари бир қатор йирик таълим марказлари барпо этилди.

500 йил давомида фаолият кўрсатган, қадимги Хитой шаҳарлари билан доимий маданий алоқда бўлган Такташил таълим марказида таниқли олим ва файласуфлар ижод қилиб, тиббиёт, санъат, астронимия, табиатшунослик, савдо-сотик, магия (сеҳргарлик) каби фанлар ривожига ўзларининг улкан ҳиссаларини кўшдилар.

Наланд шаҳридаги 13 та буддавийлик ибодатхоналари ҳузурида мактаблар фаолияти, улардаги таълим-тарбия жараёни ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Бу мактабларда ўрганиладиган билимлар қамрови кенг бўлиб, индуизм ва буддизм дини асослари, мантиқ, “Веда”лар шарҳи, тиббиёт, филология, тилшунослик, ҳуқуқ каби фанларни ўз ичига олган.

Кўриниб турибдики, Қадимги Ҳиндистондаги таълим-тарбия жараёнининг ташкил этилиши ва такомиллашуви улкан тараққиёт даврини

босиб ўтган. Вақт ўтиши сайин жамият эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, ўқитиш дастурлари мазмуни ўзгариб бориб, тобора ҳаётий амалиёт қонун-қоидалари, тартибларига мослаштирилиб борилган. Даврлар, замонлар тўлқинида таълим-тарбия жараёни оммавий, ҳаммабоп аҳамият касб этиб, аҳолининг кенг қатламлари мақсад ва истаклари, орзуларини амалга ошириш қуролига айланган.

Қадимги Хитойда мактаб ва педагогик фикр тараққиёти

Қадимги Хитой цивилизацияси мил.авв. 3 минг йиллик охирида шаклланди. Тарихчи Сима Цян ўз «Тарихий хотиралар» асарида мамлакат тарихини турли сулолаларнинг ҳукмронлик даврларига бўлган. Кўхна Месопатамия ва Миср сингари Хитой ҳам қадимий, ўзига хос юксак маданиятига эга бўлган.

Хитойликлар Шань сулоласи даврида (мил.авв. 2 мингинчи йил ўрталарида) ўзларигагина хос, мустақил ёзув тизими иероглиф (лот хиерос-муқаддас, глифе- нақш солмоқ, ўйиб ёзилган) ёзувини яратдилар. Бу ёзув бир неча ўн минг белги-иероглифлардан иборат. Милоднинг I асрида бу иероглифлар ҳозирги Хитой ёзуви кўринишига эга бўлди. Қадимги Хитой ёзуви асосида кейинчалик Корея, Вьетнам ва Япон ёзувлари пайдо бўлди.

Чжоу даврида Хитойда металл тангалар (дунёда биринчи марта) муомалага чиқарилди. Денгизларда сузиш учун компас ихтиро қилинди. (унинг стрелкаси шимолни эмас, жанубни кўрсатган). Шунингдек, бу юртда, дунёда биринчи бўлиб порох ихтиро қилиниб, ундан байрамлардаги мушакбозликларда фойдаланилган. Артилерия, милтиқ, арбалет-милтиқлар ҳам дастлаб Хитойда яратилган. Бундай ютуқларда таълим-тарбиянинг алоҳида ўрни бор.

Қадимги Хитойдаги бой ва ўзига хос таълим-тарбия анъаналари негизида ўз илдизлари билан ибтидоий жамоага бориб тақаладиган оила-жамоавий тарбия тажрибаси ётади. Оилалардаги ҳаёт ўз навбатида асрлар давомида шаклланган анъана ва тасаввурлар асосида кечган. Ҳар бир оилада, оила аъзоларининг хатти-ҳаракатлари, меҳнат ҳамда фаолиятини

рағбатлантириб, назорат қилувчи ҳомий (цзаован) мавжуд эканлиги эътироф этилиб, унга эътиқод қилинган. Оила аъзолари белгиланган маълум қонун ва қоидаларга итоат қилган ҳолда, ҳар бирининг бажариши лозим бўлган ишлари тақсимлаб қўйилган. Тарбиянинг асосини кичикларнинг катталарга бўлган ҳурмат-эътибори ташкил этиб, ўқитувчи-мураббийлар ота сифатида кадрланган. Таълим олиш энг муҳим ва асосий вазифа ҳисобланган.

Қадимги Хитой манбаларига кўра илк мактаблар эрамиздан аввалги 3-минг йилликда пайдо бўлиб **сян** ва **сюй** деб номланган. Сян мактаблари қариялар яшаши учун махсус ташкил қилинган биноларда вужудга келиб, бу мактабларда кексалар йиллар давомида тўплаган таълим-тарбия усуллари ҳамда бой тажрибаларини ёш авлодга етказганлар. Сюй мактабларида эса дастлаб ҳарбий таълим, жумладан, камондан ўқ отиш малакалари ўргатилган. Кейинчалик бу типдаги ўқув муассасаларини ажратиш ҳамда номлаш мақсадида **сюэ (ўқитиш, ўқиш)** атамасидан фойдаланишган. Сюэ ҳақидаги дастлабки маълумотларни эрамиздан аввалги XVI-XI асрларда Шан(Инь) империяси даври ёзувларида учратамиз. Бу мактаблар таълим ва тарбия дастуридан : **ахлоқ, ёзув, ҳисоб, мусиқа, камондан ўқ отиш, отда юриш ва уни бошқара олиш** каби билим ва малакаларни эгаллаш ўрин олган бўлиб, жамиятнинг фаол иштирокчисига айланиш истагида бўлган мактаб тарбияланувчилари ушбу таълим сирларини пухта эгаллашга астойдил ҳаракат қилганлар.

Шан(Инь) империяси ўрнига келган Чжоу (эр. ав.XI-III асрлар) сулоласи даврида мактабларда, асосан, зодагонлар оиласи фарзандларини ўқитишган. Шаҳар мактаблари **госюэ**ларда юқори тоифадаги давлат бошқарувчиларининг, кичик шаҳарлар ва қишлоқ ҳудудларидаги мактаблар **сансюэ** ларда эса маҳаллий ҳукмдорлар ҳамда амалдорларнинг фарзандлари таълим-тарбия сирларини ўрганганлар.

Бу мактабларда таълимнинг асосий мақсади иероглиф хат асосини ўрганишдан иборат эди. Дастлабки мактабларнинг вужудга келиш арафасида иероглифларни ёзиш ва ўқиш фаолияти фақатгина қоҳинлар тоифасига

тегишли ҳисобланиб, улардан фойдаланиш малакалари авлоддан-авлодга ўргатилиб келинади. Илк иероглифлар тошбақа зирҳлари ҳамда хайвонларнинг суякларига битилган. Эр.ав. X-асрга келиб бронза идишларга ёзилган иероглифлар пайдо бўла бошлади. Эр.ав. VIII-асрда иероглифлар бамбукга ишлов берилиб, тайёрланган махсус лавҳлар ҳамда ипак матоларга лок дарахти шарбати билан, учи йўнилган махсус бамбук таёқчалар орқали туширилган. Мил. авв. I аср охири ва янги аср арафасида хитойликлар латта, пўстлоқ ва бамбук аралашмасидан қоғоз тайёрлаганлар. Қоғоз ёғоч, бамбук ва шойига қараганда арзон бўлиб, у ёзиш ва сақлаш учун қулай ҳисобланган. Қоғознинг ихтиро қилиниши маориф, фан, маданиятнинг ривожланиши ва давлат ишларида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, иероглифларни ёзиш ва иероглиф хатини ўрганиш жараёни осонлашиб, кўпчилик фойдалана оладиган оддий фаолият турига айланди.

Қадимги Хитойдаги мактаб таълими оддий учлик : енгиллик, ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги розилик ҳамда ўқувчиларнинг мустақиллиги ғоясига асосланган эди. Мураббий ўқувчилар олдида мустақил равишда турли вазифаларни қўйиш ҳамда бажаришга ўргатиш учун масъул ҳисобланарди.

Хитой инсоният тарихида фалсафий ғоялар асосида таълим жараёнини назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган дастлабки цивилизация бешиги ҳисобланади. Хитойдаги асосий моизм, легистлар ҳамда конфуцийлик фалсафа мактаблари эр.ав VI асрда вужудга келди.

Педагогик фикр тараққиёти ривожига бундай фалсафий мактаблар вакиллари сифатида Конфуций ва унинг издошлари улкан из қолдирдилар.

Конфуций (551-479) алоҳида мактаб яратган аллома сифатида ўз фалсафий ғояларини тарғиб қила бошлади. Кейинчалик Конфуций илм-фаннинг илоҳий ҳомийси сифатида эътироф этилди. Конфуций мактабида ўқитиш методикаси ўқитувчиларнинг ўқувчилар билан диалог асосидаги суҳбати, факт ва ҳодисаларни таснифлаш, таққослаш, белгиланган масала юзасидан мушоҳада юритиш ва хулоса чиқариш усуллари асосланган эди.

Конфуций таълим-тарбия жараёнидаги мавжуд бўлган тажрибаларни умумлаштириб, бу соҳада ўз таълимотини яратди. Бу таълимот негизида умумфалсафий ҳамда ижтимоий ғоялар асосидаги қарашлар ётарди. У тарбия ва ахлоқий мукамалликни инсон турмуш тарзининг кўрки, халқ фаровонлигининг асосий шarti деб ҳисобларди. Конфуций фикрича, жамиятдаги барқарорликка, ҳар бир инсоннинг ўз ижтимоий мавқеидан келиб чиққан ҳолда эришилади, яъни «... агар подшо ҳақиқий подшо ўрнида, фуқаролар-фуқаро ўрнида, ота-ота, она-она ўрнида, бола-бола ўрнида бўлсагина давлат гуллаб-яшнайдди».

Конфуций таълимотида тарбияда табиат ҳамда жамиятнинг уйғунликдаги таъсири ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Инсон табиати шундай хомашёки, ундан оқилона тарбия бериш натижасида баркамол шахсни шакллантириш мумкин. Таълим ва тарбияда доимо изчиллик билан оддийдан мураккабга қараб бориш керак, деб ҳисоблайди аллома.

Инсоният тарихида ҳар томонлама ривожланган баркамол шахс ғоясини биринчи марта Конфуций таълимоти мазмунида кўриш мумкин. Унинг фикрича, идеал тарбияланган шахсда қуйидаги фазилатлар: олийжаноблик, ҳақиқатга интилиш, ростгўйлик ҳамда юксак маънавий маданият хусусиятлари мужассам бўлиши шарт.

Конфуцийнинг педагогик қарашлари унинг “Сухбатлар ва мушоҳадалар” (Лунь Юй) асарида ўз аксини топган бўлиб, унда файласуфнинг ўқувчилар билан мулоқот жараёнидаги сухбатлари ўрин олган. Ушбу китобдаги таълим-тарбия тамойилларининг юксак мавқеи ҳамда ўқувчиларни мантиқий фикрлашга ундайдиган: “Билим олмоқ, лек фикр юритмаслик – вақтни беҳуда сарфлашдир. Фикр юритиш, лек билим олмаслик эса – танназулдир”, “Агар ўзинг мукаммаллашмасанг, қандай қилиб бошқаларни мукаммаллашишга тарғиб қиласан.”, “Ўқиш ва доимий такрорлаш”, “Ўқишдан безимагин” каби ҳикматлар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Конфуций издошлари томонидан 4 аср давомида тузилган «Удумлар китоби»(эр авв.IV-I асрлар) да “Таълим ҳақида”ги боб мавжуд бўлиб, унда таълим жараёнидаги дидактик ғоялар ўз аксини топган. Бу бобда 9 йиллик таълим жараёни ҳақида сўз юритилиб, унинг мақсади ва вазифалари ёритилган. Ўқитиш 7-8 ёшдан бошланади. Беш йиллик таълимдан сўнг эгаллаган билимлар даражаси, етти йилдан кейин эса мантикий фикрлаши, тафаккури, дўстларни танлай олиш қобилияти аниқланган. Ниҳоят 9-йил охирида мактаб битирувчиси «Билим пойдеворига мустаҳкам оёқда туриши» шарт ҳисобланган.

Хитойда Конфуций таълимотидаги таълим-тарбия ҳақидаги ғояларни алломалар Мэнцзы (*Мэн Кэ*) (эр авв. 372-289 йиллар) ҳамда Сюнецзы (*Сюн Куст*) тарғиб қилиб, ўз қарашлари билан бойитдилар. Иккала аллома ҳам ўз мактабларига эга эди. Мэнцзы инсоннинг олийжаноб табиати ҳақидаги тезисни илгари суриб, тарбия жараёнини юксак ахлоқли инсонларни шакллантириш манбаси сифатида эътироф этди. Сюнцзы, аксинча, инсон табиатида баттол хусусиятлар борлигини эътироф этган ҳолда, тарбия вазифасини ушбу хусусиятларни йўқотишга йўналтирилган ҳаракатда деб билди.

Қадимги Хитой даври (эр авв. 2 аср-эрамининг 2 асри) якунида конфуцийлик давлатнинг, жумладан, таълим-тарбия жараёнининг расмий мафқурасига айланди. Бу даврда ўқимишлилик рағбатлантирилиб, кенг тус олди. Ўқимишли, билимдон кишиларнинг нуфузи, обрў-эътибори ошиб, ўзига хос оқил, доно инсон култи шаклланди.

Мактаб иши давлат сиёсатининг ажралмас бўлагига айланди. Ҳатто давлат бошқарув органларида амалдорлик лавозимлари учун давлат имтиҳонлари тизими ишлаб чиқилди. Ўз навбатида мактаб таълимини олган кишилар, бундай имтиҳонлар орқали мансаб пиллапояларига кўтарилиш учун қулай имкониятларга эга бўлдилар.

Умуман олганда, қадимги шарқ цивилизациялари инсониятга бетакрор, бой тажрибани тақдим этган ҳолда, дунё таълим-тарбия жараёни тараққиётига беҳисоб ҳисса қўшганлиги билан юксак эътиборга лойиқдир.

Бу давр ва ҳудудларда ёзув, илк ўқув муассасалари, таълим-тарбия усуллари ва воситалари пайдо бўлиб, таълим-тарбия жараёнининг мазмун моҳиятини англашга қаратилган дастлабки уринишлар амалга оширилди. Қадимги Икки дарё оралиғи, Миср, Ҳиндистон ҳамда Хитойда асос солинган таълим-тарбия анъаналари, кейинги давр педагогика фани ривожини, педагогик фикр тараққиётига пойдевор бўлиб хизмат қилганлиги шубҳасиздир.

Зардуштийлик таълимотида таълим-тарбия масалалари талқини

Маълумки эрамиздан олдинги 7-асрнинг охири 6-асрнинг бошларида Моворауннахр ва Хуросон халқлари яшаган ҳудудларда қўхна цивилизациянинг илк куртаклари пайдо бўлиб, инсоният ҳаёт кечирishi, тараққий қилиши ва ривожланишининг асосий омили сифатида ўзи томонидан ўрганилган, мустаҳкамланган билимлар, малакалар ва кўникмаларни кейинги авлодга етказиш учун таълим ва тарбиянинг етакчи бўғин сифатида зарурлигини тушуниб етган. Қўхна сарчашмалар ва «Авесто»даги далиллар шуни кўрсатадики «таълим жараёнида кундалик ҳаёт учун зарур бўладиган барча билимлар ўқитилган, ҳунарлар ўргатилган.

«Авесто»даги ахлоқий-маънавий тарбиянинг асосини поктийнат, ҳалол, қалбан соф, маънан етук зардуштийларни тарбиялаш ва вояга етказиш масаласи ташкил қилиб, бу масалани амалга ошириш эса устоз ва мураббийлар зиммасига юклатилган.

«Авесто»да устозлар ҳақида сўз кетганда энг аввало барча устозларнинг устози, мутлақ илоҳ Ахура Мазда мадҳ этилади: «-сен ашаҳ-Ҳақиқат сўзи ва Эзгу ният таълимоти билан, сенга пайвандлик ва унс боғлаган зотларга илк мураббий, устозсан»⁶, ёки «-сен ҳақиқатда, бутун мавжудотга Ашаҳ-Ҳақиқатнинг манфаати ва дуружнинг зиёнкорлиги хусусида сабоқ бергансан,

⁶ «Авесто». Гоҳлар. Ясна. 51-ҳот. А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.29-б

тарбия қилгансан.⁷ Булардан кўриниб турибдики Яздон оламни, дунёдаги барча билимларни яратувчи, Зардушт эса бу билимларни инсонларга етказиб уларни хидоятга бошловчи ҳисобланади: «-Мазда таълим берди ва Зардушт хабар келтирди»⁸, ёки «-Мазда таълим бериб, Зардушт сўйлаган радларга олқишлар, хушнудлик ва офаринлар бўлсин».⁹

Гоҳлар ва Яштларда Зардушт Яздон ишини давом этдиргувчи, инсонларни ҳалолликка, пок ахлоқга, комилликка ундагувчи устозлар раҳнамози сифатида кўрсатилади. Ўз навбатида Зардушт таълимотини келажак авлодга етказиш, дунёга эзгулик нурларини таратиш, инсониятни ахлоқий мезонлар асосида баркамоллаштириш жамиятдаги устозлар ва муаллимлар зиммасига юклатилган. Устоз-муаллимлар Яздон ақоидларини дилига жой айлаган, ўз фаолиятида қўллаган, ватанининг гуллаб яшнаши, фаровонлиги йўлида ҳалол меҳнат қилиб уни душманлардан ҳимоя қила оладиган, жасур, пок, билимдон шогирдларни тарбиялашлари фарз бўлган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги» қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосини ҳар томонлама етук, баркамол шахсни тарбиялаш масаласи ташкил қилар экан, аждодларимизнинг 3000 йил илгари бу аъмолга етишнинг йўллари, қоидаларини ишлаб чиқиб, давлат ва жамият тузилишининг негизига асос қилиб қўйганлари таҳсинга сазавордир : «-менга баркамол ва диногоҳ, ватансевар ва анжуманаро, аҳил, эзгу андишали, зулматдан, тангликдан кутқарувчи фарзандлар бағишла. Токи улар манзил, шаҳар, ўлка ва унинг ном ҳамда овозасини кўтарсинлар»¹⁰

“Авесто”да Зардуштийлик динининг асослари билан бир қаторда чорвани кўпайтириб, боғлар яратиш (аграномия), чўлга сув чиқазиб ернинг шўрини ювиб, захини қочириб ишлов бериш (ирригация), осмон жисмлари, уларнинг ҳаракатини кузатиш ва шу асосда кун, йил, вақт ҳисобини олиб бориш (астрономия), дарёлар, тоғлар, вилоятлар, кишварлар таснифи

⁷ “Авесто”. Гоҳлар. Ясна. 49-хот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.27-б

⁸ “Авесто”. Гоҳлар. Ясна. 3-хот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.40-б

⁹ “Авесто”. Гоҳлар. Ясна. 4-хот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.43-б

¹⁰ “Авесто”. Гоҳлар. Ясна. 62-хот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.90-б

(география), табиатни, атроф-муҳитни муҳофоза қилиш (экология, гигиена), юртни, халқни, чорвани душманлар, қароқчилар ва девлардан ҳимоя қилиш (ҳарбий билим), оиланинг тузилиши, оила ва жамиятда эркак-аёл маъсулиятлари, вазифалари, бурчлари (ахлоқшунослик, социология) каби билимлар мажмуаси юксак маҳорат билан баён қилинганлиги обиданинг улкан адабий-маърифий, қомусий қимматга эга эканлигини кўрсатса, шу билимларни умумлаштириб, бойитиб келажак авлодга етказиш устозлар ва муаллимлар учун юксак маъсулият, бурч эканлигининг таъкидланиши диққатга сазовордир. Аини пайтда шу билимларни мактаб, мадрасаларда ўқитиш йўналишлари, усуллари ва услубларини ишлаб чиқиш (педагогика, дидактика) доно муаллимлар, устозлар вазифаси ҳисобланган.

Мукқадас китобда ҳаётнинг, тараққиётнинг асосида яхшилик ва ёмонлик, нур ва зулмат, ҳақиқат ва ёлғон, гўзаллик ва хунуқлик, адолат ва ноҳақлик каби ҳамиша ўзаро курашда бўлган, бир бирига зид тушунчалар ва ғояларнинг кураши талқин қилинган бўлиб, буларнинг мантиқий ривожини сифатида яхши, доно устоз ва мураббийлар, нодон ва жоҳил устоз, мураббийларга қарши қўйиб тасвирланган. Бунда муаллим ва мударрислар ўз илмини қанчалик билиши, касбига мунособати, фидоийлиги, ўз бурчига маъсулиятига қараб яхши ва ёмон устозларга ажратилган. «-Равшанназар устоз толибни огоҳ этади»¹¹ яъни, яхши устоз шогирдларини тангрини танимаслик, куфр, инсофсизлик, ғаразгўйлик, ноҳақлик, ишёқмаслик, ахлоқсизлик, ҳунарсизлик ва билимсизлик каби иллатлардан воз кечишга ундаб, тангрига ишониб уни доим мадҳ этиш, ҳақгўйлик, меҳрибонлик, поклик, ҳаллолик, инсоф ва диёнатлилик, адолатлилик, инсонпарварлик каби хислатларни намоён этишига кўмак беришни ўзининг мукқадас бурчи ҳисоблаб, шу йўлда хизмат қилган. Устоз ҳақида :«-ҳақиқат нурлари остида комронлик ва шодмонлик манзилига элтувчидир, сен бу йўлни эзгуликдан огоҳ зотлар учун бино айладинг»¹² деб куйланиши таҳсинга сазовордир.

¹¹ “Авесто”. Ясна. 31-ҳот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001.12-б

¹² “Авесто”. Гоҳлар. 34-ҳот.13-банд. А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001. 17-б

Айни вақтда имонини ва илмини дев ва дуружларга сотган ёмон устозлар қаттиқ танқид остига олиниб қораланади. «Ёмон тарбиячи ўз таълими билан илоҳий сўзларни тескари қилади ва тириклик идрокини хароб айлайди. Ҳақиқатда, у одамларни ростликнинг бебаҳо сармоясидан ва эзгу ниятдан баҳрасиз айлайди»¹³, ёки «Эй, илм олмоқ ниятида узоқ-яқиндан келган инсонлар! Алҳол барчангиз кулоқ солингиз, менинг ошқора сўзларимни тинглангиз ва ёдингизда маҳкам сақлангиз : Ёмон тарбиячи ҳеч қачон ҳаётингизни тубанлаштирмасин, девпараст дурвандлар аврагувчи тил билан сизларни гумроҳ қилмасин»¹⁴. Яхшилик, эзгулик (Ахура Мазда) доимо ёмонлик ва жоҳиллик (Аҳриман) устидан ғалаба қозонганидек доно устоз ва мураббийлар таълимоти ёмон устозлар таълимидан устун туриши, ниҳояда эзгу амалларни ўз қалби ва онгига жо айлаган толиб ва шогирдларнинг вояга етказилиши билан яқунланишига олиб келади.

«Авестода»ги устоз ва муаллимлар таърифи, устоз-шогирд мунособатлари талқини ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамияти ва қимматини йўқотгани йўқ. Шу аснода бу ғоя ва қарашларни таълим жараёни, маънавий-маърифий тарбия йўналишига қўллаш юксак самара бериши аниқ ва равшандир. Бу эса ўз навбатида аждодларимизнинг бой маданий-маънавий-маърифий меросларини янада чуқурроқ, махсус ўрганиш ва таҳлил этишни талаб қилади.

6.2 Педагогик фикрлар ривожининг тадрижий босқичлари

Педагогик назария ва амалиётнинг пайдо бўлиши том маънода Қадимги Греция ва Римда фаолият кўрсатган файласуф-мутафаккирлар фаолияти билан боғлиқдир. Қадимги Греция полислар(давлатлар)дан ташкил топган бўлиб, уларан энг нуфузли ва таъсир доираси кенглари Лакония(Спарта шаҳри) ҳамда Аттика(Афина шаҳри) давлатлари

¹³ «Авесто». Ясна. 32-ҳот. 9-банд.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001

¹⁴ «Авесто». Ясна. 45-ҳот.А.Маҳкам таржимаси.-Т.:Шарқ.2001. 22-б

ҳисобланган. Бу иккала давлатда ўзига хос тарбия тизими: Афина ва Спарта тизимлари яратилди.

Спартада тарбия жисмоний сифатларни ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, унинг мақсади жасур, мард, давлатга ва жамиятга хизмат қиладиган инсонларни вояга етказишдан иборат эди. Таълим асосан кулдорлар ва уларнинг авлодларини ўқитишга қаратилган бўлиб, кулдорларнинг фарзандлари 1 ёшда 7 ёшгача оилада тарбиялансалар, 7-15 ёшгача махсус мактаблар, интернатларда ўқиш, ёзиш, ҳисобни ўрганиш билан бир қаторда жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланиб келганлар. «Агелла» деб аталувчи давлат муассасасида 18 ёшга етгунча улар «**педоном**» раҳбарлигида жисмоний соғлом бўлиш учун турли машқлар билан чиниктирилар, совуққа, очликка ва чанқоқликка чидашга, оғриққа бардош беришга ўргатилар эди. Таълимнинг асосий қисмини ҳарбий гимнастика машқлари эгаллар эди. Спарта таълим-тарбия тизимида мусиқий тарбия ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. 18-20 ёшли жисмонан баққуват йигитлар “эфеблар” гуруҳига ўтказилиб, ҳарбий хизматни ўташган. 20 ёш даврида якуний имтиҳон ва синовлардан ўтган йигитлар қурол-яроғ тақиб юриш ҳуқуқига эга бўлиб, жамиятнинг тўлақонли аъзосига айланишган.

Спартада қизлар тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берилган. Уларни ҳарбий ва жисмоний тарбия малакалари билан қуроллантириб борилган. Чунки эркаклар жангга кетганларида улар шаҳарни кўриқлаб, кулларни итоатда сақлашни таъминлаганлар.

Спарта тарбияси-тарихда биринчилардан бўлиб, давлат раҳнамолигидаги тарбия тажрибаси сифатида эътиборлидир.

Афина тарбия тизими янада мукамалроқ бўлиб, тарбиянинг асосий мақсади, ҳам жисмоний ҳам интеллетуал жиҳатдан баркамол бўлган жамиятнинг юқори табақага хос фарзандларини вояга етказишдан иборат эди. Изчил ташкил этилган таълим ва тарбия мусобоқа принципи асосида амалга оширилиб: болалар, ўспинилар, ўсмирлар доимий равишда

гимнастика, рақс, кўшиқ, мусиқа ҳамда оғзаки баҳс бўйича мунозара олиб боришган.

7 ёшгача бўлган даврда болалар уйда, оилада тарбияланганлар. Қиз болалар тарбияси шу билан чекланиб, улар оилани саранжом-сарипшта сақлаб, уй бекалиги вазифасини бажаришга тайёрланган. Сўнгра, аслзода оилалар болаларининг ўғил фарзандларига махсус тайёрланган кишилар-педагог(бола етакловчи)лар қарашган. Шунн таъкидлаш жоизки, урушлар натижасида босиб олинган хуудлар аҳолисининг асосий қисми кул сифатида қаттиқ жисмоний меҳнатга тортилса, зиёли, хат-саводга эга кишиларнинг илми, тажрибасидан фойдаланиб, фарзандларига етакчи сифатида фойдаланиш ўз самарасини берган. Натижада аслзода-кулдорларнинг болалари ўз она тилини ўрганишлари билан бир қаторда бошқа тилларни ҳар ўрганиш, бошқа халқлар маданиятидан билан танишиш имкониятига эга бўлган. Бу ҳолат ўз навбатида улар дунёқарашининг кенгайиши, ақлий, интеллетуал салоҳиятининг ошиши, ахлоқий сифатларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Педагоглар етакчилигида болалар 7 ёшдан бошлаб **граматист** мактабларида ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашга ўргатилар эди. Кейинги босқичда **кифарист** мактабларида ўғил болаларга адабий билим ва эстетик тарбия берилар, мусиқа, ашула, декломация (матнларни бадий моҳирлик билан ижро этиш)лар ўргатилар эди. Ёшлар 12 ёшдан 16 ёшгача даврда **палестра** мактабларида гимнастика ҳамда бешкураш (югуриш, кураш, сакраш, найза ва диск улоқтириш) билан шуғулланиб жисмоний сифатларини такомиллашишга эришганлар. Ёшларнинг аслзода оила вакиллари палестрани тугатгач **гимнасийга** ўқишга кириб, уларга фалсафа, сиёсат, адабиёт фанлари мукамал ўргатилган. Бу мактабни тугатган ёшлар давлатни бошқариш ишларида қатнашишлари мумкин эди.

Таълимнинг олий бўғинида 18 дан 20 ёшгача бўлган ёшлар Эфеблар қаторига ўтиб, ҳарбий хизматга тайёрланар ва ўзларини сиёсий билимларини оширишни давом эттирар эдилар.

Қадимги Грецияда илк илм-фан куртакларининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва маълум тизимга солиниши, жаҳонга тенгсиз ақл-заковат эгалари, файласуфлар, мутафаккирларни тақдим этиш билан бирга улар таълимотлари орқали таълим-тарбия борасидаги қимматли ғоялар ва қаршларнинг пайдо бўлишига туртки бўлди.

Демокрит(эр.ав.460-370 йй)- тарбиянинг табиат билан уйғунлиги ғоясини илгари суриб, тарбия ишида меҳнатнинг етакчилик аҳамиятини таъкидлайди.

Сукрот(эр.ав. 469-399 йй) – тарбиянинг мақсадини ўз-ўзини англашда деб билади. У таълим-тарбия жараёни самарасини таъминлашга қаратилган савол-жавоб методини, яъни «**эвристик**» суҳбат методини (савол бериш ва саволни тўлдириш) олиб кирди. Шунингдек, у инсон табиатининг эзгуликка йўналтирилганлиги ғояси асосчиси ҳисобланади.

Платон(эр.ав. 427-347 йй)-тарбия давлат томонидан ташкил этилиши ва ҳукмрон гуруларнинг — файласуфлар ва жангчиларнинг манфаатини кўзлаши лозим деган ғояни илгари сурди. У жамият ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлигини эътироф этган ҳолда, улар бир-бирини ислоҳ қилади, яъни жамият ва инсон табиатидаги ўзгаришлар бир бирига боғлиқ ҳолда кечади деб таъкидлайди. Платон ўзининг ахлоқий тизимини яратар экан, устози Сукротга эргашиб, объектив идеализм йўлини тутди. Унинг ахлоқий ҳаёти шу олий «яхшилик ғояси»га интилишга тўла бўйсунган ва хушбахтликни ташкил этадиган, фақат олий «яхшилик» ғоясига интилишдагина хулқнинг намунасини кўриш мумкин.

Аристотель (эр.ав. 384-322) – тарбиянинг жисмоний, ахлоқий ва ақлий турлари инсон камолотини белгилашда асосий аҳамият касб этади деб ҳисоблайди. Унинг фикрича тарбиянинг мақсади - жоннинг олий томонлари яъни тафаккур ва иродани камол топтиришдан иборатдир. Тарбия давлат ишидир. Аристотель Афинада ўз таълим муассасаси **ликей** ташкил этиб уни 12 йил давомида бошқарган.

Қадимги Римда таълим-тарбиянинг асосий мазмуни жамият аъзоларига фуқаролик тарбиясини шакллантиришдан иборат эди. Кўпгина жбосқинчилик урушларини олиб борган ҳолда, давлатнинг қудрати ошиб бориб, аҳолининг ҳам табақаланиб бориши натижасида турли мактаблар пайдо бўлди.

Элементар мактаблар- плебейлар (камбағаллар)га мўлжалланган бўлиб, ўқиш, ёзиш, ҳисоб ҳамда қонунлар ўргатилган.

Грамматика мактаблари- зодагонларнинг болаларига латин ёзуви, юнон тили, риторика, тарих, адабиёт каби фанлар ўргатилган.

Риторика (нотиклик) мактаблари- зодагонларнинг фарзандларига кўшимча маблағ ҳисобига риторика, фалсафа, ҳуқуқ, мусиқа, математика каби фанлар ўргатилиб, ҳуқуқшунослар ҳамда давлат ходимлари тайёрланган.

Римда фалсафа ҳамда педагогик фикр тараққиёти I-II асрларга келиб ўзининг чўққисига эришди. Тарбия масалалари кўпгина файласуф ҳамда нотиклар (**Плутарх, Сенека**) асарлари мазмунидан ўрин ола бошлади. **Тит Лукреций Кар (эр.ав. 99-55 йй)**нинг “Нарсаларнинг табиати ҳақида” ҳамда **Марк Фабий Квинтилиан (эр. 35-96 йй)** нинг “Нотикни тарбиялаш” асарларида аҳамиятли педагогик қарашлар ифода этилганлиги диққатга сазовордир.

Хулоса қилиб айтганда, Қадимги дунёнинг кўпгина давлат арбоблари, ва мутафаккирлари тарбиянинг жамият ривожига ҳамда инсон камолотидаги беқиёс аҳамиятини ўз асарлари мазмунида ёритдилар. Қадимги грек файласуфи Платон айтганидек, агар этикдўз ёмон уста бўлса фақат фуқароларнинг оёқ кийими ночорлигидан давлат зарар кўради, аммо тарбиячи ўз вазифаларини ёмон бажарса, давлатда бутун авлод ёмон ҳамда беъмани инсонлар пайдо бўлади.

Ўрта асрларда таълим-тарбия ва педагогик фикр.

Ўрта асрларда Европада қуйидаги таълим ва тарбия тизимлари амалга оширилди:

Черков мактаблари- асосан диний ходимлар, роҳиблар тайёрланиб болалар 7-15 ёшгача ўқиш, ёзишни ўрганганлар. Мактабларда интизомий жазо кенг қўлланиб, таълим мазмуни ўқув материалларини ёдлашга асосланган эди. Таълим натижасида ўқувчилар диний қўшиқларни қуйлаш, христиан дини асослари ҳамда ибодат қоидаларини ўрганганлар.

Рицарлик мактаблари-феодаллар, ер ва мулк эгалари болаларига мўлжалланган бўлиб, асосан от миниб, сузиш, қиличбозлик, шахмат ўйнаш ҳамда қўшиқлар айтиш ўргатилган.

Шаҳар мактаблари-шаҳар аҳолисининг турли табақалари фарзандлари учун мўлжалланган бўлиб, уни ректор(лот.бошқарувчи) бошқарган. Мактабда асосан ўқиш, ёзиш ва содда арифметик амаллар ўргатилган.

Юқори мактаблар-университетлар(XII асрда-Италияда, Испанияда, Францияда, Англияда, XIV асрда-Чехия ва Польшада)да янги бўлимлар, факультетлар ва коллежлар пайдо бўлди. Асосан диний, тиббий ва юридик фанлар ўқитилган бўлиб, 3-7 йил ўқиш якунида бакалавр(лавр япроғи билан безанган) даражаси берилган.

Ўқитиш тизими қуйидаги кўринишда бўлган:

Қуйи(асосан гуманитар)- тривиум деб аталиб, ўрганилиши лозим бўлган биринчи фан сифатида грамматика(адабиёт элементлари билан биргаликда), сўнгра диалектика(фалсафа ва мантиқ) ҳамда риторика(тарих билан биргаликда) ўргатилган.

Юқори (асосан математика фанлари)- квадриум деб аталиб, арифметика, география(геометрия элементлари билан), мусиқа, астрономия (физика билан биргаликда) фанлари ўргатилган.

Ўрнардандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши **цеҳ типидagi** мактабларнинг пайдо бўлишига олиб келиб, бу мактабларда ўрнардандларнинг фарзандлари бошланғич таълим олишган. Йирик

савдогарлар жамоаси томонидан **гильдия мактаблари** ташкил этилиб, ўзларининг фарзандлари шу мактабларда таҳсил олган.

Бу даврда шунингдек, рицарлик тарбияси мактаблари алоҳида ажралиб туриб унда асосан йирик феодаллар манфаатларини кўзлайдиган таълим-тарбия тизими амалга оширилган. Бу мактабларда бўлажак феодаллар от миниш, сузиш, найза отиш, қиличбозлик, ов қилиш, шахмат ўйнаш, шеър ёзиш ҳамда мусиқа асбоблари чалиш ҳадисис олишган.

Шундай қилиб, Ўрта асрларда педагогика дастлаб черков мафкураси билан чамбарчас ҳолда ривожланган бўлса, аста-секин дунёвий тусга эга бўлиб бориб, маъруза, диспут, амалий машғулотлар ҳамда машқлар таълимнинг асосий методларига айланиб, таълимнинг асосий принципи-эсда сақлаш тарзида амалга оширилган.

Илму, фан маърифату маданият асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб инсоният оламини сўнмас машғал бўлиб ёритиб келди, келмоқда ва келади. Бундай юксалиш, маданий тараққиёт кўриб ўтганимиздек, зардуштийлик дини, ислом дини, тасаввуф таълимотидан, аста -секинлик билан дунёвий илмларнинг кенг ёритила бориши билан характерланади. Буни уйғониш даври дейдилар.

Маълумотларга кўра собик шўролар даврида, айникса Ғарб адабиётларида бундай маънавий - маърифий ҳамда маданий юксалишни XV -XVII асрларни Ренесанс - уйғониш даври номи билан атайдилар. Ҳолбуки бундай ҳол IX - XII асрларда Ўрта Осиёда пайдо бўлган эди. Зеро, у келажак маданият тараққиётига нафақат Ўрта Осиёга балки Европа мамлакатларига ҳам ўз таъсирини ўтказган эди.

Шарқ Уйғониш даври маданияти дунёвий фанларнинг ривожланиши, қомусий олимлар, маънавият арбоблари, мутафаккирларнинг майдонга келиши, улар таълимотининг бутун воқъеликка, кишилиқ жамияти тараққиётининг юксак бир жараёни бўлди. Бу даврда файласуфлар, шоирлар, олимлар, педагоглар Мухаммад ал - Хоразмий, Ахмад ал -

Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Махмуд Замахшарий, Ахмад Югнакий ва бошқалар ғоят самарали ижод намуналарини кўрсатдилар.

Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783 - 850) буюк олим, алгебра фанининг асосчиси сифатида бутун оламга машхурдир. «Алгебра» сўзи олимнинг «Ал - китоб ал - мухтасар фи хисоб ал-жабр ва ал-муқобала» асари номидан келиб чиқган. Унинг арифметика рисоласи хинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги ўнлик позициясида кенг қўлланилади. Булардан ташқари ал-Хоразмий «Китоб сурат ал- арз» («Ер сурати китоби»), «Кито бат-тарих» («тарих китоби»), «Китоб ал -амал бир устурлобат» («Устурлаб- юлдузларнинг ҳаракатини кузатиш») каби асарлари мавжуд.

Хоразмий ўзининг фалсафий - маърифий карашларини «Муфотихал-улум» («Илмларнинг калитлари») номли асарида баён этган.

Хоразмийнинг IX асрнинг 20-йилларида «Зиж» («Фалакиёт жадваллари») номли асар ёзган. Бу асардан ҳозирги кунда ҳам кенг фойдаланилмоқда. Асар Шарқ ва Ғарб фалаккиёт фанидан сабоқ берувчи асосий асар бўлиб хизмат қилди. Хоразмийнинг «Астролябия» ва «Қуёш соати» каби асарлари ҳам қадрлидир. Ҳозирги замон хисоблаш математикасининг асосий термини «алгоритм» («алгориғм») Ал-Хоразмийнинг лотинча транскрипциясидан келиб чиққанини унутмаслик лозим.

Олимнинг педагогик мероси ҳозирги кунда халқларнинг маънавий-маърифий дунёқарашини ривожлантиришга хизмат қилиб келмоқда.

Ахмад ал-Фарғоний (тахминан 797 - 865 йиллар) Ўрта асрларнинг йирик астрономи ва географ олими ал - Фарғоний Фарғона вилояти Қува туманида тутилиб вояга етди. У дастлаб она юрти Фарғонада сўнгра Марвда, Қохира, Дамашқ, Боғдодда таълим олди. Ўша даврда Боғдодда Хорун-ар-Рашид (786 -809) асос солган, ўғли ал-Маъмун такомиллаштирган «Байтулҳикмат» Донишлар уйида» ал-Хоразмий,

Ахмад Фарғоний, Ахмад Марвазий, Абу Наср Жавхарий каби алломалар ўқидилар ва фаолият кўрсатдилар. Ал-Фарғоний «Байтулҳикмат»да асосан астрономия илми билан шуғулланди. Боғдод ва Дамашқ яқинида расадхоналар қурилишида, уларда фаол илмий кузатишлар олиб боришга иштирок этди ҳам олиб борган ишлари асосида «Астрономия асослари ҳақида китоб», «Астурлоб яшаш ҳақида китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Ойнинг ер устида ва ер остида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида китоб», Ал - Хоразмий зижининг назарий қарашларини асослаш каби асарларини яратди.

Ал - Фарғоний қолдирган илмий мерос бебаҳо билим манбаи бўлиб, халқлар маънавий - маданий ҳаётида ғоятда муҳим ўрин эгаллайди. Буюк аллома Шарқда «Хосиба» - «Ҳисобчи»; Фарбда «Ал - франгул» номи билан шуҳрат қозонди. У Ўрта асрда, табиий - илмий билимларнинг ривожига улкан ҳисса қўшган олим сифатида манбаларда, сўнгги Фарб ва Шарқ олимлари орасида ўз юрти Ўзбекистонда зўр ифтихор билан тилга олиниб эъзозланади.

Абу Наср Фаробий (873 - 950) Ўрта аср шарқининг машҳур мутафаккири, қадимги юнон фалсафасининг Шарқдаги энг йирик тарғиботчиси ва давомчиси Абу Наср Фаробий XI асрнинг 70-йилларида Сирдарё соҳилидаги Фароб қишлоғида туғилди. Фаробий Боғдодда ўқиди, араб, юнон ва яна бир неча тилларни мукаммал ўрганди, фалсафа, логика, астрономия, математика, таърих ва мусика билан шуғулланди.

Фаробий “Ихсо ал улум”, “Бахт саодатга эришув ҳақида”, “Фозил одамлар шаҳри”, “Фалсафа манбалари”, “Ақл ҳақида рисола”, “Давлат ҳақида рисола” каби кўплаб фалсафий, маънавий-маърифий асарлар яратди.

Фаробий бизга жуда бой ва ранг-баранг илмий мерос қолдирди. У яратган асарларнинг умумий сони ва ҳажмини аниқлаш қийин. Олимларнинг маълумотларига қараганда Фаробий асарларининг сони 80 билан 130 атрофида.

Фаннинг табиати ва вазифасини ўрганиш муаммоси Форобий ижодида айниқса катта ўрин эгаллайди. Форобий билимга улкан аҳамият беради. Маданий кишини, умуман тараккий топган жамиятни у илм ва маорифсиз тасаввур қилолмайди. Бунинг устига, билимларни эгаллаш, унинг фикрича, идеал жамоа мавжудлигининг асосий шартидир.

Форобий ўзининг «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Фанларнинг классификацияси», «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш керак», «Фалсафанинг мазмуни ҳақида сўз» сингари ва бошқа кўплаб рисолаларида инсоннинг маънавий ривожланишида билимнинг аҳамиятига қайта-қайта тўхталди, фаннинг предмети, мазмуни, вазифалари ва тузилиши ҳақидаги масалаларни ишлаб чиқди. У билимларни амалий ва назарий билимларга бўлди. Форобий иш турининг маълум амалий усуллар билан боғлиқлигини назарда тутиб (тўқимачилик табиблик дурадгорлик ва бошқалар), уларни «хунармандлик» ва «санъат», деб атади.

Форобий инсоннинг шаклланишида таълим-тарбияга ката эътибор беради. Таълим бериш — ўқувчига ўқиш, ўрганиш асосида фан, назарий билим беришдир. Тарбия бериш эса ёшларга маълум хунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ нормаларини ва амалий малакаларни ўргатишдир.

Форобий ўзининг «Бахт-саодатга эришув ҳақида»ги асарида таълим бериш оддийдан, мураккабга қараб боришга асосланиши лозимлигини кўрсатади.

Таълим-тарбия бериш бўйича ўз вазифасини бажармайдиган ўқитувчи ва давлат бошлиғи ҳурматга сазовор эмас ва у ўз лавозимига тўғри келмайди, деб кўрсатади Форобий. Ўзининг «Фалсафадан олдин нимани ўрганиш керак» деган асарида Форобий шундай дейди: «Бахт-саодатга эришувнинг зарурий шarti — илм-фанни, назарий билимларни эгаллашдир. Назарий билимни эгаллашга киришувдан олдин,— деб кўрсатади Форобий,-одам

Ўзини тайёрлаши зарур, ўз хулқини турли табиий ҳирслардан тозалаши керак, унда турли лаззатларга, кайф-сафога эмас, ҳақиқатга бўлган хирс қолиши керак. Шу билан бирга, нутқ қувватининг кучини ошира бориши даркорки, бу унинг энг истаган хоҳиши бўлиб қолсин». Бундай фикрни Берунийда ҳам учратамиз. У ўзининг «Қадимги халқалардан қолган ёдгорликлар» асарининг муқаддимасида ҳақиқатни билиш учун ҳар қандай ўткинчи хирслардан, субъектив фикрлардан озод бўлиш зарурлигини кўрсатади.

Илм-фан билан шуғулланиш кишидан юксак маҳорат талаб қилади. Форобий, ҳақиқий олим бўлиш инсондан ҳар томонлама етук бўлишни, яъни ақлли, билимдон бўлишни, ахлоқий покликни талаб этади, деб кўрсатди.

«Илмни ўрганишга киришмоқчи бўлган одам,— дейди у,— ёш, камтар бўлиши, яхши саломатликка эга бўлиши, одобли ва тарбия курган, қатъий, айёрлик ва алдашдан узоқ турли салбий қилиқлардан ўзини сақлай оладиган, илм аҳилларига ҳурмат билан қарайдиган бўлиши зарур». Форобий таъкидлаб кўрсатадики, «билим яхши хулқ-одоб билан безатилган булиши керак».

Форобийнинг педагогик гоялари ўрта аср ижтимоий тараққиётида жуда муҳим аҳамият касб этадики, бу таълимот инсониятнинг мақсад-муддаоси ҳисобланган маънавий - ахлоқий ва маърифий комилликка эришиш йўлини ёритиб турувчи ўчмас машъалдир.

Абу Райхон Беруний (973—1048) Ўрта асрнинг буюк қомусий олими, беқиёс ақл - заковат соҳиби, жаҳон фанининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган захматқаш тадқиқотчи Беруний 973 йил 4 сентябрда Марказий Осиёнинг йирик маданият марказларидан бири Хоразмнинг қадимий пойтахти Кот шаҳрида дунёга келди. У бошланғич таълимни она шаҳрида олиб, бир неча тилларни, фалсафа, фалаққиёт илми, математика фанларини мустақил равишда мукамал ўрганди. Беруний Марказий Осиёлик буюк математик ва фалаққиётшунос олим Абу Наср ибн Ироқни

ўз устози деб билади ва 16 ёшида мустакил холда фалаккиётшуносликка оид кузатишлар олиб боради.

Берунийнинг педагогикасида дидактик ва психологик гоялар асосий ўринни эгаллайди. Беруний таълимни инсон камолотининг асоси деб бидди ва у инсон бахти, фазилати илмдандир деб билди. У илмни уч йўл билан хосил бўлади деб билди.

1 .Хар бир илм ва санъатнинг бориб такаладиган бошланиш жойидан англаш.

2.Илм бошланиш жойига яқинлашган сари то ўзига бориб етгунча соддалаштириб бориш.

3. Илм ўрганиш вақт ва сабрни талаб қилади., шошилиш керак эмас деб уқтиради.

У ўз дидактик карашларида илмларни бир неча турга - яъни мусика илми-инсонга кучли таъсир этиб, ёқимли кайфият бағишлайдиган илм: тил илми-нутқнинг тарозиси ва муомала қуроли: геодезия илми - ҳаракатсиз юлдуз ва қуёш орқали шаҳарларнинг жойлашишини мукаммал ўргатувчи илм: геология, география, гидрология - ер - ҳақидаги фанлардир, фалаккиёт - қоинот сирларини ўрганувчи илм: минерология - жавохирларини ўрганувчи илм: доришунослик-тиббийёт илмларидан хабардор қилади.

Беруний «Утмиш ёдгорликлари», «Қамтарлар ва оқ қийимли кишилар ҳақида», «Астрономия санъати асослари», «Ҳиндуяти» каби асарлари бутун жаҳон фани ва маданияти тараккиётига хизмат қилди.

(орфографияга қараш керак)

Абу Али ибн Сино (980-1037) Мусулмон Шарқининг улкан қомусий олими, жаҳон илми ва маданиятининг намоёндаси, Европада Авицена номи билан танилган аллома 980 йилда Бухоронинг Афшона қишлоғида таваллуд топган. 5 ёшида мактабга бориб 10 ёшида Қуръони Қаримни ёддан ўқиган. 13-ёшида бошланғич математика, мантиқ, фикҳ, фалсафа илмлари билан шугулланди. Нух ал-Қумрийдан табиийёт илмини

Ўрганиб 16-17 ёшидан бошлаб машхур табиб ҳам бўлиб танилди. У ўз даврининг етук олимлари Беруний, Масихий, ибн Ирок, Абу Хайр Холмар билан якин мулоқотда бўлди. У умри давомида 450дан ортик китоб ёзди. Шулардан бизгача 160 таси етиб келган. Булар ичида «Китоб уш - шифо» (Шифо китоби), «Китоб ул - инсоф» (инсоф китоби), «Китоб ун - нажот» (нажот китоби), «Китоб лисон ул - араб» (Араб тили китоби), «Донишнома» китоблари энг машхурларидир.

Ибн Сино хақиқий аллома сифатида ўз даврида барча фанлар билан шугулланди. Олимнинг «Китоб уш-шифо» асари ўз даврининг фалсафий комусий асари ҳисобланиб, унда инсон руҳиятини тарбиялашга қаратилган мантик, табиий фанлар, математика методи ёки илоҳиётни қамраб олган. Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобида таълим - тарбияга оид фикрлар баён қилинган. Бу фикрлар асосан таълим тизими, оилада бола тарбияси, аклий тарбия. жисмоний тарбия, эстетик тарбия, ахлоқий тарбия, меҳнат (хунар) тарбияси ҳақидадир.

Аллома болани мактабга ўқитиш ва тарбиялашга қатта аҳамият бериб, «Тадбир ул —манозил» асарининг махсус бўлимини шу масалага бағишлади. Ибн Синонинг таълим — тарбия тўғрисидаги қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Улар миллий ўзбек педагогикасининг назарияси ва аҳамияти учун дастурамал бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, илк Уйғониш даври деб ҳисобланган IX —XII асрдаги фаолияти ёритилган алломалардан ташқари Юсуф Хос Ҳожиб, Рудакий, Дақиқий, Рабғузий, Бурҳониддин Зарнуджий, Замахшарий, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавийлар жаҳон маданий-маърифий ҳаёти илм-фан ривожига ҳисса қўшдиларки, улар мероси ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Темурийлар давридан XIXасргача Ўрта Осиёда мактаб ва педагогик фикр тараккиёти.

Сохибкирон Амир Темур дастлабки Темурийлар хукмронлик килган давр Моворауннахр тарихида алохида ўрин эгаллайди.

Марказлашган буюк Темур давлатининг барпо этилиши билан Моворауннахрда яна фан ва маданият, мас^лиф кайтадан раванк топа бошлади. XIV асрнинг III чораги ва XV асрда Марказий Осиёда иктисод, фан ва маданият ўсади. Амир Темур хукмронлиги даврида жахоннинг кўплаб шаҳарларидан Самаркандга хунармандлар, олиму фозиллар, санъаткорлар, муҳандислар олиб келинди. Уларнинг бой тажрибалари, ижодий маҳоратларида илм — маърифат, маданият, қурилиш жабхаларида кенг қўлланилган. Самарканд ва Хиротда мадрасалар, кутубхона расадхона қурилди. Тиббий илмни ўрганишга кизикиш янада кучайди. Риёзиёт, фалакиёт, жўгрофия, тарих, адабиёт, фалсафа ҳамда тарбияшуносликка оид бир канча ажойиб ва муҳим асарлар яратилди. Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Умар Хайём, Саъдий Шерозий меросларини, шунингдек юнон — рим маданиятини ўрганишга хавас кучайди. Шуни таъкидлаш кераки, Темур ва унинг издошлари, Темурийлар даврида фан ва маданият ривожланади.

Айниқса Самарканд ва Хирот шаҳарлари маданият, илм — маърифат марказига айланди. Шохизинда, Гўри Амир макбараси, Бибихоним жоъме масжиди, регистон майдони ва шу сингари, кўплаб мадраса ва масжидларнинг йирик меъморчилик намуналари бунёд этилди.

Улугбек замонасига келиб эса математика, астрономия каби фанлар айниқса ривож топди. Тиббиёт, тарих, адабиёт ва шулар билан баробар диний билимларнинг ҳам раванк топишига катта эътибор берилди. Олий мактаб — мадрасалар қурилди. Бухоро, Самарканд ва Гиждувонда қурилган уч мадраса фан тараккиётида илмий марказ бўлиб келди.

Бу даврда ўзбек адабиётида анча силжиш рўй берди, Атойи, Саккокий, Хайдар Хоразмий, Дурбек ва Лутфийлар томонидан кимматли асарлар яратилди. Шунингдек, тарихий ва адабий асарларни ўзбекчага таржима қилиш ишлари жонланди.

Улуғбек олимларга ҳомийлик килиб, фан аҳлини рағбатлантирди, унинг ўзи, айниқса асрономия, математика фанлари бўйича муҳим ишларни амалга оширди. Бу даврда Самаркандда Қозизода Румий, Жамшид ибн Маъсуди, Муҳиддин ва унинг ўғли Мансур Коший, Али ибн Мухаммад Биржонди ва бошқалар ижод этдилар. Хиротда эса Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, улуғ рассом Бекзод, тарихшунос Хондамир, хаттот Султон Али Машҳадий ва бошқалар ижодиёт чўккиларига кўтарилдилар, Султон Хусайн Бойқаро даврида олимлар ва шоирлар Самарканддан Хиротга кўчиб ўтдилар. Хирот илмий маданий марказга айлантирилди. Алишер Навоий Хиротда фан, маданият, маърифат ишларини йўлга қўйишда катта хизматлар қилган, илмий мунозаралар ўтказишга кенг йўл очиб берилган.

Заҳириддин Мухаммад Бобур «Бобурнома» да Хирот тўғрисида бутун дунёда бундай обод шаҳарни кўрмаганлигини қайд этади. XVI асрда хаттотлик санъати юксак даражага ўтди. Султон Али Машҳадий, Мирали Халавий, Махмуд ибн Исхок, аш-Шихабий ва бошқалар устоз хаттот бўлиб ном қозондилар.

Бу даврда бир катор илм масканлари бунёд этилди. Жумладан: Шайбонийхон мадрасаси, Абдурахим Садр мадрасаси, Мир араб мадрасаси, Масжиди Калон ва бошқа иншоотларнинг қурилиши таълим — тарбия жараёнида муҳим босқич бўлди.

Аҳолини саводхонлигини ошириш, болаларга таълим — тарбия бериш борасида ҳам маълум даражада имкониятлар яратилди. Хусусий мактаблар юзага келди, муаллим йўллаб болаларни уйда ўқитиш тадбирлари одат тусига кирди.

Шаҳар ва қишлоқларда, овулларда очилган мактабларда болаларни ўқитиш б — ёшдан бошланди. Олти ёшли болалар мактабга бориб, алифбени ўрганар, унинг айрим харфларини чизишни машқ қилар эдилар.

Укувчилар мактабларда савод чикарганларидан кейин мадрасага кириб ҳам диний, ҳам дунёвий фанлардан билим олар эдилар.

Юкоридаги фикрларга таяниб шуни таъкидлаш мумкинки, Темурийлар даврида таълим — тарбия ва педагогик фикрлар анча юксак тараккиёт боскичига кўтарилган. XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида Моворауннахрда 150 йил хукмронлик килган Темурийлар сулоласи инкирозга учради. Унинг ўрнига Шайбонийлар хукмронлиги ўрнатилди. Шайбонийхон кучтш марказлашган давлат барпо килишга уринган бўлса ҳам, унинг ўлиmidан сўнг ўзаро урушлар авж олиб кетди ва худудда учта хонлик, аввало Бухоро ва Хоразм, XVIII аср охирига келиб, Кўкон хонлиги қарор топди. Хонликлар ўртасида бетўхтов ўзаро урушлар мамлакатни маълум даражада хароб эта бошлади, фан ва маданият соҳасида тургунлик юз берди.

Бухоро хони Абдуллахон даврида бошка давлатлар ўртасида хар томонлама алоқалар ўрнатишга эришилди. Жумладан, марказий хокимиятнинг мустахкамланиши кўплаб ижтимоий бинолар куриш имкониятини берди. Абдуллахон 1001 та работ ва сардоба кўплаб мадраса, масжид, хонакох, кўприк, сув омбори ва бошка иншоотлар курдиридди.

Абдуллахон ўз атрофига ёзувчи, шоир, олимларни тўплаб уларга хомийлик килди. Шоирлар орасида, айникса Мушфикий ўз мадхиялари, лирик шеър ва хажвиялари билан шухрат топди. Абдуллахоннинг топшириги билан у турли бинолар учун таърифлар битди.

Бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча жабхаларидадиний мафкура хукмрон эди. Турмушда ҳам, оилада ҳам, хар бир киши алоҳида, хулк — атворида диний талабларга риоя этдилар, мадрасаларда асосан илохий таълим асослари ўрнатилар эди.

Мадрасани битирганлардан мударрис, мутававаликози, имомлар шунинг билан бирга фан арбоблари, адиблар, шоирлар ҳам етишиб чикди: Боборахим Машраб, Мухаммад Амин Косоний — Намангоний, Фазлий Намангоний, Шавкий Намангоний, Сайидо Насафий, Сўфи Оллоёр,

Зебунисо, Дилшод — Барно, Увайсий, Мухаммад Миролим Бухорий, Абдулрозим Баходирхон кабилар ана шундай илм сохибларидандирлар.

Айникса Абдулгозийнинг «Шажараи Турк» асари бу даврнинг машхур асарларидан хисобланади. Унинг асарлари Шарк тарихчиларининг — олимларигина эмас, балки 1880 йиллардан бошлаб рус ва Ғарбий Оврўпа олимларининг ҳам диққат эътиборини ўзига торта бошлади. Муаллифнинг бу машхур асари бир неча маротаба рус тилида нашр этилди. Ғарбий Европада эса немис, инглиз, француз тилларида, хатто Америкада ҳам таржима қилиниб нашр эттирилди.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистон худудидаги хонлик ва амирликлар даврида фан, адабиёт, санъат, маърифат бир мунча ривожланган. Кўпроқ хон саройлари доирасида ҳам диний, ҳам дунёвий адабий асарлар ёзилган. XVIII асрда яшаб ижод этган маърифатпарварлар орасида Сўфи Оллоёр анчагина машхур бўлиб, унинг асарлари мактаб ва мадрасаларда ўқув кўлланмаси сифатида кенг қўлланилган. Унинг каламига мансуб «Сирож ул — ожизин», «Сабот ул — ожизин». «Мурод ул — орифин», «Махзан ул — муштайин», «Нажот ул — толибин» асарлари халқ орасида машхур бўлди. Айникса «Сабот Ул — ожизин» асари мактабларда савод чиқарилиши билан ўқитилар эди. Унда ислом динининг асосий қоидалари. Ақидалари баён этилган бўлиб, инсоний фазилатлар, бадий хикматлар, хикоятлар тарзида ифодаланади. Асар форс ва араб тилини билмаган оддий халқ учун мўлжалланган. Маълум бўлдики, бу даврда мактаб ва мадрасаларда грамматика, хандаса, мантик, кироат, тавсиф, шариат, ислом тарихи ва ақидаларига оид илмий — назарий билимлар, иш юритиш, ҳуқуқшуносликка, савдо — сотик ишларига оид, мерос ва бойлик, таксимот ва шу каби бошқа ўнлаб илмий билимлар, дунёвий ҳамда диний билимлар ўргатилар эди. Барча мадрасаларда мажбурий фан сифатида «Куръон», «Тавсир», «Одоб ва солихин», «Маслак ул — муттакин», «Сабот ул—ожизин», «Кимёи саодат», «Хадис» кабилар ўқитиларди. Уқиш муддати 15 — 20 йилни ташкил этган. Масжид ёнидаги мактабда болаларга

7 йил алифбе, абжат, куръон, фарзи айн, чоркитоб, Хожа Хофиз «Маслак ул — муттакин», Мирзо Бедилдан савод ўргатилган.

Ўзбек болалари ўқийдиган мактабларда «Китоби Фузулий», «Лисон ул — тайр», «Девони Алишер Навоий», «Хувайдо», «Киссаи девона Машраб», Сўфи Оллоёрнинг «Саботи ул — ожизин» китоби ўқитилган. Барча мактабларда талабаларининг саводи чиқарилгандан сўнг Сўфи Оллоёр ўқитилган.

Мазкур даврда лутатшунослик, тарихнавислик фанлари ривожланди, шеърят кенг раванк топди. Кўплб асарлар араб, форс ва бошқа тиллардан таржима қилинди, халқ оғзаки ижодига катта эътибор берилди. Халқ оғзаки ижодиёти орқали ёшларга қахрамонлик, меҳнатсеварлик, ҳақиқатгўйлик, садокат каби инсоний, ахлоқий фазилатлар тарғиб қилинди. Таълим — тарбия жараёнида хотин—қизларга, аёллар тарбиясига катта эътибор берилди. Ўқимишли маърифатли, зиёли аёллар томонидан кўплаб мактаблар ташкил этилди.

XX аср ўрталарида Туркистон ўлкасида бошланғич маълумотберадиган мактаб ҳамда ўрта ва олий диний таълим берадиган мадрасалар мавжуд эди.

Мактабда ўқитиш энг оддий диний вазифаларни ўрганиш билан, яъни араб тилида ёзилган Куръонни ўқитиш, ўргатиш, ҳар бир мусулмон учун зарур бўлган асосий вазифаларни билдириш билан бирга бошқа типдаги мактаблар ҳам мавжуд эди. Уларда диний таълимдан ташқари ёзиш ва ҳисоблаш йўллари ўргатилар халқ орасида машҳур шоирларнинг шеър ва газаллари ўқитилар эди, албатта бундай мактабларда бадавлат оилаларнинг болалари ўқитилар эди.

Олий диний мактаб бўлган мадрасада ўрта асрга оид диний фалсафа ва мусулмон ҳуқуқлари, араб тилининг грамматикаси ва мантик илмларидан дарс ўқитилар эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида мусулмон мактабларида таълим — тарбия қуйидаги тоифаларга бўлинган.

Куйи мактаб — бу мактабларда ўгил болаларга савод ўргатишган ўн йиллик.

Халилхона мактаби — ёд олдириб ўргатиш.

Корихона — Куръон ёд олинган.

4.Мактаб интернат — ўрта мадраса бўлиб, бу мактабда ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ўқитилиб ўрта маълумот берилган. Марказий Осиё Россия томонидан босиб олингандан сўнг мактаб ва мадрасаларда баъзи ўзгаришлар юз берди.

Мустамлака маъмурияти машгулотлар ўрта аср тартибида олиб борилаётган мусулмон мактабларининг ишига аралашмас, лекин рус тилини ўқитиш учун рағбатлантирувчи чоралар кўрар эди. Табиийки, мактабларда рус тилининг очилиши Туркистон ўлкасига мавжуд бўлган мактабларнинг ўз — ўзидан ўзгаришга ёхуд ислох қилинишига олиб келди. 1884 йил 19 декабрда Тошкентда «эски шаҳар қисмида рус —тузем мактаблари очилди, 10 йиллардан кейин бундай мактаблар сони тўртгага кўпайди» Туркистон дастлаб очилган мактабларда ўқувчилар сон жихатдан маҳаллий аҳоли болалари камчилиқни ташкил қилар эди. Бунинг сабаби мачит имомлари ва саводхон муллолар янги очилган рус — тузем мактабларига қарши «кофирлар мактаби» дея тарғибот ишларини олиб борар эдилар Мулаларнинг бундай тарғибот ишларини олиб боришга сабаб мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг 98% саводсиз деб эътироф этган.

Бу эса халққа ва миллатга нисбатан хурматсизлик эди. Аслида шахсий ва оммавий мактаблар, мадрасаларда билим олганлар юксак илм эгаси бўлганлар. Ўлка халқлари эрамининг VI —VII асрларида уйгур —турк ёзувидан ўз ёзувлари сифатида фойдаланиб, ўз замонасига мос таълим берган бўлсалар, сон — саноксиз мутаффақирлар ана шу турк —уйгур ёзуви ва VII асрдан бошлаб араб графикаси довруғ таратганлар «деярли бутунлай саводсиз» деб талқин этилган она юртимизда униб ўсган жаҳон илмий ва амалий тафаккурида алоҳида ўрин эгаллаган юзлаб комусий алломаларимиздан тортиб, қори —ю, отин ойиларимиз савод ўргатган мактаблар, мадрасалар мавжуд бўлганки биз

ўқиган асарларини ўрганган буюк алломалар айнан ўша мактаб ва мадрасаларда таълим олган.

Туркистонда рус —тузем мактаблари билан бир каторда маҳаллий мактаблар ҳам фаолият кўрсатар эди. Аммо меҳнаткашларнинг болалари учун яхши йўлга қўйилмаган ипни йиллик савод чиқариш мактаблари очилган.

Савол тугилиши мумкин, Туркистонда жади́дчилик ҳаракати қачон келиб чиққан ва у нимага асосланган эди. Масалан: XIX асрнинг бошларида Бухородаги маърифатпарвар мусулмон рухонийлари ва зиёлилари орасида мадраса ва мактаблар тизимига ҳамда ислом динига кириб қолган бидъатларни ислох қилиш фикри пайдо бўла бошлайди. Шундай ислохот тарафдорлари жади́длар, яъни янгилик тарафдорлари деб атай бошладилар ўша даврлардан бошлаб бунга қарама — қарши турган оқим яъни феодал —ўрта асрчилик, диний фанатизм руҳида бўлган кишиларни эса қадимистлар деб, атай бошладилар. XIX аср бошларида бир қанча маърифатпарвар мударрислар Бухоро шаҳридаги 200 га яқин мадрасани ислох қилиш гояси билан чиқдилар. Бу ҳаракат бошида мадраса мударриси Абу Наср Ал-Курсавий турган эди. Қадимистлар эса уларни қоғирлик ва худосизликда айбладилар. Бухоро амири Хайдар эса Курсавийни зиндонга ташлаб, ўлим жазосига ҳукм қилади. Аммо унинг тарафдорлари уни зиндондан қочирадилар. Курсавий Қозонда ўз фаолиятини давом эттириб, 1813 йилда вафот этади.

Ислохотчилар раҳнамози Маржоний ўзининг дастурида қуйидаги 6 асосий масалаларни қўяди:

1 .Қуръондаги ҳар қандай диний масала юзасидан кишилар билган ҳолда ўзлари эркин фикр юритсинлар.

2.Пировнинг бировга қўр — қўрона эришганлари — қатъиян ман қилинсин.

3.Мадраса ўқиётган ҳомия ва шарҳ қаби гуруҳ мазмунга эга бўлган ва мадраса ўқувчилари учун фойдасиз бўлган. Ҳамда уларнинг 8—10 дақиқа зактини бекорга олувчи дарслар дарс жадровидан олиб ташлансин.

4.Мадрасаларда Куръони Карим, Хадиси Шариф уларнинг таржималри ва ислом тарихи каби дарслар ўтилсин.

5.Арифметика тарих, жўгрофия, табобат, хандаса, мантик, фалсафа ва бошка дунёвий фанларни ўқишга қаршилик кўрсатилмасин. Хар бир ишда мусулмончиликни Мухаммад алайхиссалом давридаги қадимий ислом маданиятига қайтариш кўзда тутилсин.

1884 йил Гаспарали яна бир муҳим ишга кўл уради. У ўн икки болани янгича — «усули жаҳид» билан ўқитишга киришади ва қирк кун ичида бурро саводини чиқаради. Имтиҳон ташкил қилиб болаларнинг ота — оналарини тақлиф қилади. Четдан кишилар келиб кўрадилар. Хамма бир оғиздан «усули жаҳид» нинг бекиёс имкониятини эътироф этади. Хуллас Исмоилбек икки йилда эски мактабда беш йилда оладиган тахсилни ўргатишга мувоффақ бўлади. Сўнг улар учун «Хўжаи сибён» («Болалар муаллими») номли биринчи дарсликни тузади. Гаспарали жаҳоннинг тараккий қилган мамлакатларидан орқада қолиб кетишимизнинг сабабларидан бири деб ўз давридан узилган ўқиш — ўқитиш усулини кўрсатади. «Эски усулда» ўқиган ва ўқиётганларни ҳеч бир камситмаган ҳолда «усул» ни янгилаш шартлигини уқтиради.

Биз тақлиф қилаётган усул осмондан тушган эмас, эскини янгиламоқдир дейди. Янги усул мактабда қуйидагиларга:

—Синфда болалар сони ўттиздан ошмасликка;

—Болаларнинг фақат икки дафъа — ёз ва киш бошларидагина мактабга қабул қилиниши;

—Хар қабул нечта бўлишидан қатъий назар, бир синфдан ошмаслиги;

—Хар бир муаллимда кўпи билан 3 — 4 синф бўлиши;

—Агар мактаб уч синфдан иборат бўлса, дарслар кетма—кет маълум уйғунликда ўқилмоғи;

—7 — 9 ёшдаги бола 7 — 8 соат узлуксиз ўқий олмайди;

—Унинг учун 5 соат кифоя. Хар дарсдан сўнг 10 дакика танаффус;

—Жума ва байрам кунлари дам олиними;

—10 ой ўқишдан ёзнинг иссик кунларида таътил бўлиши.

—Дарс зериктирмаслиги...

—Шогирдларни уриш ва сўқиш бегойда эканлиги ва бошқаларга эътибор қаратилганлиги.

Гаспарали «усули жаид» билан ўқитиш қоидаларини шундай тушунтиради:

1. Бутун алифбони бирдан ўргатиш оғирдир. Ибтидо уч, беш харф ўргатиб бориш енгилдур.

2.Биринчи дарсдан шс -ирдлар ёзишни билмасликлари даркор. 3.Дарслар муайян соатларга, қисмларга ажратиб ўргатилиши лозим.

4.Ўқувчи бир дарсни ўзлаштирмагунча, иккинчиси ўтилмаслиги керак.

5.Харфлар билан таништирганда, улар хақида қенгроқ маълумот беришгани маъқул.

Болаларни хар олти ойда имтихон қилиш, йил охирида синфдан — синфга ўтказиш, ўзлаштирмаганларни синфда қолдириш кўзда тутилади. Дарслар хар хил ва хар бири ярим соатдан бир соатгача бўлиши мумкин. Дарслар орасида танаффуслар бўлмоғи керак.

Бу мактаблар учун «Хўжаи сибён» асосий дарслик бўлиб хизмат қилар эди. 1910 йилгача 27 мартаба нашр қилинган. Лекин гап шундаки «жаид» қилиқда биргина мактаб билан чекланмасди, у Русиядаги мусулмонлар маънавий оламининг барча жахатларини —мадрасани ҳам, матбуотни ҳам.илм —фанни ҳам ўз ичига олар ва энг муҳими.уларнинг ҳаммаси турмушга нечоғлик дахлдорлигини,замонга хизмат қила олиши асосий мезон қилиб кўзда тутилар эди.

Миллатнинг ўзлигини кўрсатадиган хусусиятлардан бири тил ва маорифдир. Бу иккиси бўлмаса, миллат мустақил бўла олмайди.

Исмоилбек Гаспарали номи Марказий Осиёда ҳам маълум ва машхур эди. Хусусан XX аср бошларидаги Туркистон, Бухоро, Хиванинг 8 миллионли халқи онгида юз берган ўзгаришларда унинг буюк хизматлари бор дейишга тўла ҳақлимиз.

Гаспаралининг гоёлари Марказий Осиёга кенг тарқалди. Бухоро, Самарканд, Фарғона, Наманган, Кўкон, Тошкент каби ўнлаб шаҳарларда зиёлилар гуруҳи жади́дчилик ҳаракатига бош қош бўлдилар. Жумладан:

Файзулла Хўжаев (1896-1938)

Исҳоқхон Ибрат (1862-1937 йиллар)

Сиддикий Азизий (1864—1924)

Саидрасул Азизий (1864—1933)

Муҳаммад Шариф Сўфизода (1869— 1937)

Мунаввар Кори Абдурашидхонов (1878— 1931)

Абдурауф Фитрат (1884-1939)

Х.Х.Ниёзий (1898-1929)

ва бошқа ўнлаб бошқа зиёлиларни фахр билан тилга олиш мумкин. Жади́дчилар 1910 йиллар давомида мустамлакачилик сиёсатига қарши қураш олиб борганлари учун қор Россияси амалдорларидан жабрландилар. Янги усулдаги мактаб ва маориф таълим —тарбия муаммоларини кўтариб чиққанликлари учун хурофотчилар игвоси билан Бухоро амирлиги тазйикига, 1917 йил тўнтаришдан сўнг эса «Бужуа демократие эркинликларини тарғиб этувчи ва миллатчилар» тамғ си остида шўро ҳукумати таъкибига учрайдилар.

Жади́длар ҳаракатининг даргалари мактаб, маориф соҳасида жуда қатта тарғибот ишларини олиб бордилар. Савод чиқариш услубининг янғича шаклларини иждод қилдилар.

Улар томонидан хандаса, жўгрофия, тарих, тиббиёт каби фанларнинг Дарслик турлари ишлаб чиқилди Масалан:

Саидрасул Азизов «Усто́ди аввал»

Кори «Адиби аввал» («Алифбе китоби»)

А.Шақурий «Раҳнамои савод»

ААвлоний «Адабиёт ёхуд миллий шерлар»

XX аср бошларидан 30 —йиллар ўрталаригача Туркистон ва бутун Россия ижтимоий ҳаётида юз берган кўплаб воқеа ва ҳодисалар улар қайси соҳага дахлдорлигидан қатъи назар жади́дчилик оқими ҳаракати билан боғлиқ бўлди.

Қардош туркий халқлар маърифатпарварларининг мактаб ва маориф раванқига хизматлари.

Фатали Охундов, Рашид Эфендиев Даюм Носирий, Ибрай Олтин сари, Абай Қўнонбоев, Аҳмад Дониш аби ижодқорлар, марифатпарварларнинг мактаб ва маориф раванқига қўшган хизматлари қаттадир. Жумладан, Рашид Эфендиев (1869—1942) Озарбайжон шоири ва педагоги мактаблар учун бир қанча дарслиқлар яратди. Ўқитиш она тилида олиб бориладиган дунёвий ва ҳаммабоп илм — маърифат тармоғини ривожлантириш учун қатъий қураш олиб борди.

Бундай илғор арбоблардан яна бири Қаюм Носирийдир. Қаюм Носирий педагогика, фалсафа, лингвистика, тарихга доир бир қанча асрлар ёзиб қолдирган. Унинг тилшунослик филологияси юзасидан ёзган илмий асарлари айрим ҳолларда татар тили соҳасидаги кейинги илмий тадқиқотлар учун асосий база бўлиб хизмат қилди. Қ.Носирий ўқитувчига юқори талаблар қўяр экан, шундай деб ёзган эди: «Ўқитувчи аввало ўзини буюқ ишлар қишилар қаторида деб ҳисоблаши қерак. Ўз ўқувчиларининг шундай тарбиялақи, улар ҳаётининг охиригача қўриниб турсин.»

Абай Қўнонбоев — машҳур қозоқ шоири, мутафакқир ва педагоги. У ўқитувчиликни севарди. Доимо болаларни қизиқтира оларди, ўзини юмшоқ ва муруватли муомаласи билан ўқувчиларнинг илтифотиға сазовор бўларди. Абай қозоқлар, рус тили ва рус адабиётини ўрганишлари зарур деб ҳисобларди.

Аҳмад Дониш ёзувчи, файласуф тожикистонда маърифатчилик ҳаракатининг асосқиси. Дониш бой илмий ва адабий мерос: табиий — илмий фалсафий ва тарихий ҳарактердаги асарлар қолдирди. «Болаларға

хунар ва машгулотларнинг фойдаси хакида насихат» китобида мустакил хаётга тайёрланиш учун билим ва хунар эгаллашни, бунд! факат шахсий манфаатни эмас бошка кишиларнинг хам манфаатини назарда тутишни маслахат беради. Маданий хаёт ва маънан юксалишга эришиш учун ўзининг бекиёс ва буюк хизматларини кўрсатган бу жонкуяр педагоглар ўз халкини хар томонлама мукамал кўришни, саводли бўлишини, хунар ўрганишларини ва хаётларини нурли, зиёли бўлишларини истаганлар. Бунинг учун кўлларида келганча харакат килганлар.

Фан ва санъатнинг тарғиботчилари тарбия ишлари билан зимдан шугулланганлар. Маълумки Россияда 3917 йил давлат тўнтарилиш юз бергандан сўнг, барча халклар ва миллатлар сингари Марказий Осиё халклари хаётида ижтимоий — сиёсий, маънавий — маърифий, иктисодий хаётда туб ўзгаришлар юз берди. Айникса, 1920 й 2 сентябрда Бухоро инкилобининг амалга оширилиши, 1924 й 27 октябрда Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси сифатида эълон килиниши мамлакатни коммунистик амалда куришнинг бошланиши халк хўжалигини барча сохалари сингари халк маорифида хам кисман ўзгаришлар рўй бера бошлади.

1919 йилда бўлиб ўтган Россиядаги партиянинг VIII съезди коммунистик партия программасини кабул килди. Мазкур программа таълим — тарбияни коммунистик гоа асосида куришни йўлга кўйди. Бу гоа Ўзбекистонга хам кенг ёйилди. Мактаб иши партш ва хукумат карорлари асосида ташкил килинди. 1921-1925 йилларда Туркистон маориф комиссарлиги рахбарлигида мактаблар учун дастур ва кўлланмалар тузилди, ушбу дастур ва кўлланмаларда хар бир ўкув фани назарий жихатдан асосланди.

Бу дастур ва кўлланмаларни яратишда Фитрат, Мунаввар Кори Абдурашидхонов, Хамза, С.Айний, А.Авлоний, Н.П.Архангельский, А.Шакурий, Т.Кори —Ниёзий, Калом Рамазон, Мажид Кодирий ва бошка махаллий зиёлилар фаол иштирок этдилар. Ўзбекистонда умумий бошлангич таълимни ташкил этиш бўйича педагогика фани олдига вазифалар кўйилди. Мактаблар политехник таълим ва мехнат мактаби деб эълон килинди.

Байналминаллик, эстетик гоаявий — сиёсий тарбияга эътибор каратилди. Бу тарбияларда коммунистик мафкура хукмрон бўлиб, синфийликка эътибор бериш талаб этилди.

Ислон дини таълимотига карши динсизлик гоаяси таргиб килинди. Мактаблар асосан дунёвий характер касб этди. Коммунистик мафкура туфайли ўзбек халки ўз тили, тарихи, миллий урф —одатлари, анъаналари, удумларидан махрум этила бошланди. Халк маорифи, эрки, миллат равнаки ва озодлиги учун фикр юритган А.Фитрат, Мунаввар Кори Абдурашидхонов, Чўлпон, Усмон Носир, А.Кодирий, Элбек, Отажон Хошимов, Ш.Зуннун ва шуларга ўхшаш кўпгина маърифатпарварлар катл килинди ва Сибирга сургун килинди.

Шу ўринда эътироф этиб ўтиш жоизки, 1917 йилдаги давлат тўнтарилишидан сўнг расмий равишда араб алифбосида ёзиш, уни ислох килиш бошланган эди. 1920—1923 йилларда Тошкент, Самарканд, Бухорода турли анжуманлар ўтказилиб, араб алифбоси ва имлосини ислох килиш юзасидан карорлар кабул килиниб, араб алифбоси асосида ўзбек ёзуви яратилди. 1927-28 ўқув йилидан бошлаб бу алифбо ва ёзув лотин алифбосига ва 1940-41 ўқув йилининг 1-сентябрдан бошлаб кирилл асосидаги ўзбек алифбоси, 1993 йил 2 — сентябрдан лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига ўтилди.

Собик шўролар даврида Ўзбекистонда ҳам бир неча мактаб ислохотлари ўтказилди. 1930 й ВКП (б) нинг XVI 1 съезди «Умумий мажбурий бошлангич таълим»ни жорий килди. Шундан сўнг 1949 йилда умумий мажбурий 7 — йиллик таълим: 1958 йилда —умумий мажбурий 8 —йиллик таълим: 1972 йилда — умумий ўрта мажбурий таълим жорий Килинди.

Бу давр мактаблари учун энг мухим хисобланган хол СССР да халк маорифи тизимини ташкил килиш бўлди. Бу асосан 1973 йилда тасдиқланган ва 1974 йй январдан бошлаб жорий килинган «ССР Иттифоки ва иттифокдош республикаларнинг халк маорифи тўгрисидаги конуни» бўлди. Бу хужжат халк маорифи тизимини белгилаб берди ва куйидагича ифодаланди: мактабгача тарбия.умумий ўрта таълим, мактабдан ташкари тарбия, профессионал тарбия таълими, ўрта махсус таълим, олий таълим. Бу тизим 1984 йил 12

апрелдаги КПСС нинг XIV Пленумида тавсия килинган ва СССР олий томонидан тасдиқланган. Умумий таълим ва хунар мактабини ислох қилишнинг асосий йўналмаси қарори билан такомиллаштирилди ва мустақилликка эришган кунларга қадар давом этди.

Бу даврда Ўзбекистонда педагогик фикр ҳам ривожланди. Унинг тараккий этишига Эминжон Кодиров, Сиддик ражабов, Зокиржон Миртурсунов, Рахимжон Усмонов, Имомжон Хусанхўжаев, Малла Очилов, Ойша Тўраева, Рахима Мавлонова, Кудрат Ахмедов ва бошқалар катга хисса қўшдилар.

Собик шўролар даврида «Педагогика фани тараккийетининг баъзи масалалари», «Тарбия ва ўқитишда классик таълимот» (С.Ражабов), «Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг ривожланиш тарихи» (Э.Кодиров), «Хаёт —устоз, халқ —муаллим» (Р.Усмонов), «Алишер Навоий таълим — тарбия хақида», «Педагогика» дарслиги (И.Хусанхўжаев), «Ўзбек халқ педагогикаси» (З.Миртурсунов), «Бўлажак ўқитувчининг ахлокий шаклланиши» (М.Очилов) каби педагогика фанига доир асарлар яратилдики, улар шу давр ўзбек педагогикаси назарияси ва амалиёти учун муҳим аҳамият касб этади.